

TADEUSZ ZAGRODZKI

HISTORYCZNY UKŁAD URBANISTYCZNY ZAKROCZYMIA

Mieszkańcom Zakroczymia,
którzy w sierpniu 1944 roku
nieśli pomoc uwięzionym w Forcie

Nieprzeciętne zainteresowanie, jakie budzi Zakroczym, ma szczególną przyczynę w jego usytuowaniu geograficznym i topograficznym. Można mówić o „pięknym położeniu” miasta, związanego zarówno z wysoką prawobrzeżną skarpą wiślaną, jak i z terenem ukształtowanym w sposób niezwykle, porzeźbionym głębokimi wąwozami uchodzącymi ku Wiśle. Miasto nie należy natomiast do takich, które mogłyby przyciągać charakterystyczną, od dawna dziedziczną zabudowę. Przeciwnie, to, co w tym zakresie istnieje aktualnie, świadczy o odradzaniu i dźwiganiu się ze straszliwej klęski wojennej. Przestronne a przypadkowe perspektywy tym bardziej kierują uwagę na bogaty i ciekawy układ terenowy. To ukształtowanie i położenie jest zapowiedzią przyszłego rozwoju Zakroczymia jako należącego do warszawskiego regionu turystyki i wypoczynku. Położenie to budzi jednocześnie daleko sięgające refleksje historycznej retrospekcji. Te same walory, które mogą dać dzisiaj wybitne korzyści ze względu na zarysowujące się nowe funkcje, oceniane były w odległej przeszłości jako doskonale odpowiadające elementarnym zadaniom osadniczym. Było to „miejsce”¹ dla powstającego osadnictwa niezmiernie korzystne. Położenie przy wielkim szlaku Wisły, na wysokim brzegu, przy przeprawie, a także przy ważnym lądowym szlaku handlowym z północy na południe, idącym tu wzdłuż brzegu, ponadto zaś położenie na wzgórkach i płaskowyżach, wydzielonych wspomnianymi wąwozami, odpowiadało warunkom i założeniom podstawowym. Dawało ono zapowiedź wykształcenia się i rozwoju tych elementów i czynników, od których zależało powstanie i przyszłość miasta.

Dzięki rozwojowi badań nad początkami miast w Polsce dysponujemy pełnym obrazem prawidłowości procesu miastotwórczego. Poznane zostały charakterystyczne etapy ewolucji miast, a układy typowe tak określone,

¹ H. Samsonowicz (*Życie miasta średniowiecznego*. Warszawa 1970 s. 9) wskazuje, że słowo „miasto” wywodzi się od słowa „miejsce”.

że często sprowadzają się do zdefiniowanych, ważnych dla ziem naszych kryteriów. W historycznej dzielnicy Mazowsze, mimo jej specyficznych warunków dziejowych, proces powstawania i rozwoju miast miał zasadniczo taki sam przebieg, jak w innych dzielnicach Polski. Stwierdzenie to dotyczy przede wszystkim analogii, jaka zarysowała się i tu, i tam między osadnictwem grodowym i targami a późniejszymi miastami².

Opracowania poświęcone dziejom i rozwojowi Zakroczymia są nieliczne. Wydana przed wojną, obszerniejsza ale kompilacyjna, praca S. Przewalskiego³ nie dotyka zagadnień rozwoju urbanistycznego ani układu przestrzennego. Liczne miejsca ze znanej pracy S. Pazyry o genezie miast Mazowsza⁴ można zestawić w zwięzłe kompendium wczesnych faz średniowiecznego rozwoju miasta oraz czynników, których wpływ na poszczególne etapy ewolucyjne był decydujący. Częściowo problematykę rozwoju przestrzennego miasta podjął dopiero w swym „studium rozwoju urbanistyki i architektury” Zakroczymia O. Puciata⁵. W pracy tej wykorzystane zostały wstępne, powojenne badania archeologiczne na grodzisku. Brak aktualnego pomiaru geodezyjnego, tj. dokładnego planu miasta, był na pewno przeszkodą w przeprowadzeniu w tej pracy pełniejszej analizy urbanistycznej. Kartografia historyczna Zakroczymia jest przy tym dość szczupła⁶, a plan oparty na niej, publikowany przez Kuncewicza⁷ (ryc. 12), ogólnikowy i niewystarczający.

Punktem wyjścia pracy Puciaty było określenie położenia i stanu zachowania grodziska oraz miejsca dawnego podgrodzia. Wskazał on na wczesnomiejskie, handlowe funkcje tego ostatniego. Bliższa hipoteza targu, ogólnie stwierdzonego już przez Pazyrę⁸, wypadła przekonywająco. Targ miał poprzedzać układ lokacyjny na tym samym terenie, a plac targowy przygotował miejsce późniejszego rynku. Autor zinterpretował na podstawie panoramy Dahlbergha (ryc. 1) położenie drogi wiodącej od przeprawy oraz jej przypuszczalne rozwidlenie na płaskowyżu. Do wyników pracy Puciaty należy zarysowanie układu i rozwoju urbanistycznego Zakroczymia we wczesnym

² S. Pazyra. *Geneza i rozwój miast mazowieckich*. Warszawa 1959 s. 71, 76.

³ S. Przewalski. *Zakroczym, przeszłość i zabytki*. Warszawa 1938.

⁴ Pazyra. *Geneza i rozwój miast*. Obszerniejsze ustępy s. 61-63, 67-69, 237-238.

⁵ O. Puciata. *Zakroczym, studium rozwoju urbanistyki i architektury miasta*. „Ochrona Zabytków” 13:1960 s. 9-28.

⁶ Plany Zakroczymia: L. Saltzera z 1816 r. w skali 1:2000 (dawniej w Archiwum Skarbowym w Warszawie, bez sygn.) oraz M. Śliwińskiego z 1836 r. w skali 1:1500 (dawniej tamże, nr inw. 3523) – te dwa najważniejsze zaginęły. Zachowane natomiast plany odręczne: śródmieścia, burmistrza Boreyko z 1827 r. (AGAD KRSW 4723 k.nlb.) oraz z 1842 r. (AGAD KRSW 4726 k. 381-382) tudzież fragmenty planu gruntów i placów wójtostwa i starostwa, przypuszczalnie przekopiowane z planu Śliwińskiego (AGAD AG 280-11 cz. I i II, oraz 324-85), mają stosunkowo niewielkie znaczenie dla studiów urbanistyki Zakroczymia.

⁷ A. Kuncewicz. *Plany przeglądowe miast polskich*. Warszawa 1929.

⁸ Pazyra. *Geneza i rozwój miast* s. 76, 77.

średniowieczu. Nie rozwiązał on natomiast zagadnień przestrzennych związanych z dalszymi dziejami miasta.

Dla problematyki Zakroczymia ważne jest również studium J. Chyczewskiego o kościele parafialnym Św. Krzyża⁹ oraz artykuł A. Gruszeckiego, omawiający położony w pobliżu miasta fort nr 1 twierdzy modlińskiej¹⁰. Opracowanie grodziska zakroczymskiego w publikacji IHKM PAN, dotyczącej grodzisk Mazowsza i Podlasia¹¹, obejmuje pełny, aktualny stan badań archeologicznych.

Zakroczym leży na prawym brzegu Wisły powyżej ujścia Narwi, pod 52° 26' szer. płn. i 20° 37' dł. wsch. Miasto w swoim rozwoju historycznym rozlokowało się na wysokiej skarpie pradoliny Wisły, przeciętej na wschodzie i na zachodzie głębokimi wąwozami (ryc. 2), biegnącymi ukośnie z północnego wschodu na południowy zachód (ryc. 8, 12). Skarpa wznosi się od ok. + 72 m do ok. + 95 m i przechodzi w płaskowyż. W kierunku północnym, już poza właściwym obszarem miasta, teren wznosi się jeszcze i poza szosą z Nowego Dworu i Modlina do Płocka osiąga + 110 m na wzniesieniu zajęтым przez fort nr 1 systemu twierdzy modlińskiej. Podnóże skarpy prawie na całej szerokości zasiedlonego obszaru łączy się obecnie z terenem Kępy Zakroczymskiej. W przeszłości była ona wyspą, którą oddzielała od wysokiego brzegu odnoga Wisły¹². Większa od poprzedniej Kępa Grochalska znajduje się między nią i głównym nurtem Wisły. Obie Kępy ułatwiały w przeszłości przeprawę.

Najdawniejszym elementem osadniczym Zakroczymia był gród. Z istnieniem tego grodu wiąże się data 1065 r. Wymienia ją tzw. falsyfikat mogilneński¹³. Gród zakroczymski „castrum Zacrocyn” obowiązany był według tego dokumentu do opłat i danin na rzecz klasztoru benedyktynów w Mogilnie. Zakroczym wymieniony jest następnie w wykazie grodów z lat 1113-1124 na obszarze tzw. Mazowsza płockiego¹⁴. Gród zakroczymski był już we wczesnym średniowieczu ośrodkiem organizacji terytorialnej, kasztelanii, tj. jednostki organizacji państwowej. Zasięg kasztelanii zakroczymskiej obejmował tereny po obu stronach Wisły, w tym na południu Służewo oraz Kawęczyno, Kamion i Goćław na prawym brzegu Wisły, a więc tereny

⁹ J. Chyczewski. *Kościół w Zakroczymiu*. „Ziemia” 1932 s. 231-234.

¹⁰ A. Gruszecki. *Dokumentacja historyczna dla twierdz w Modlinie i Dęblinie*. (mps, 1967, w Ośrodku Dokumentacji Zabytków Stołecznego Konserwatora Zabytków).

¹¹ *Grodziska Mazowsza i Podlasia*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976 s. 169, 170.

¹² Tak przedstawia sytuację widok panoramiczny Zakroczymia z 1657 r. wg E. I. Dahlbergha (reprod. Puffendorf. *Histoire du regne de Charles Gustave*. Nuremberg 1697); wskazuje na to również oznaczenie terenu w pasie pod skarpą jako podmokły na mapie Kwatermistrzostwa kol. IV sekcja 3.

¹³ A. Szelągowski. *Najstarsze drogi z Polski na Wschód*. Kraków 1909 s. 115; S. Arnold. *Początki biskupstwa płockiego w świetle falsyfikatu mogilneńskiego*. Płock 1925.

¹⁴ Pazyra. *Geneza i rozwój miast* s. 69.

okoliczne późniejszej Warszawy¹⁵. O funkcjach grodu mamy przekazy z XIV w., kiedy w latach 1335 i 1361 wzmiankowany był jeszcze jako siedziba kasztelana¹⁶.

Równocześnie z grodem, jak należy sądzić, powstało podgrodzie, które obok wojów zaludniali na pewno rzemieślnicy. Etap wyodrębniania się rzemiosła miał podstawowe znaczenie dla powstawania funkcji wczesnomiejskich, rychło jednak podgrodzie wejdzie w nowe funkcje wymiany handlowej, które będą stale wzrastały¹⁷.

Przez gród zajęty został cypel wytworzony przez przecięcie wysokiego terenu przybrzeżnego ukośnie idącym wąwozem wschodnim. Za nim, na wschód, leżało podgrodzie oddzielone od grodu jedynie sztucznie wykonaną fosą. Gród znajdował się pierwotnie w bezpośrednim położeniu nadrzecznym, gdyż linia brzegowa przebiegała u samego podnóża skarpy, a wspomniany cypel stanowił półwysep¹⁸ (ryc. 9). Wody odnogi wiślanej wypełniały więc wylot wąwozu, a zapewne także i fosę. Przypuszczalnie przy ujściu wąwozu wschodniego istniała niewielka zatoka. W zestawieniu z widokiem Dahlbergha (ryc. 1) można to miejsce określić. Było to, znajdujące się pod bezpośrednią dominacją grodu, miejsce lądowania z przeprawy, zapewne od najdawniejszych czasów (obecnie wylot ul. Rybackiej).

Jak wynika z wykopaliskowych badań archeologicznych, gród w Zakroczymiu był typu kolistego, jednowałowy, wyposażony w wał drewniano-ziemny. Wał występował również od strony podgrodzia, tj. od strony wschodniej. Na skutek osunięcia się w przeszłości ziemi do Wisły część grodziska – około 1/3 lub nawet połowa – została zniszczona¹⁹. Wewnętrzny teren grodu mierzył pierwotnie w kierunku wschodnio-zachodnim około 50 m. Był to obiekt tej wielkości co gród w Czernsku, który w przeszłości również znajdował się nad samym brzegiem Wisły. Zbliżony nieco do elipsy zarys grodu czerskiego zapewne powtarzał się i tutaj. Podgrodzie stanowiło człon samodzielny o zarysie wydłużonego owalu. Bez wątplenia było ono również obwałowane. Korony wałów musiały być zaopatrzone nieodzownie palisadami i przypuszczalnie blankami.

Droga do tego zespołu mogła prowadzić jedynie od strony wschodniej. Wyprowadzała ona na podgrodzie i przez jego teren wiodła do grodu. Układ taki byłby prawidłowy z punktu widzenia obronności. Droga ta musiała mieć łączność z istniejącym i dzisiaj ciągiem ul. Starostwo. Nazwa poświad-

¹⁵ Z. Podwińska. *Osadnictwo równiny praskiej w XI-XVI w.* „Materiały Wczesnośredniowieczne” 3:1951, wyd. 1953 s. 92 – cyt. za: Puciata. *Zakroczym* s. 12.

¹⁶ B. Chlebowski. *Zakroczym*. W: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*. T. 14. Warszawa 1895 s. 313.

¹⁷ S. Piekarczyk. *Studia z dziejów miast polskich w XIII-XIV*. Warszawa 1955 s. 25; Pazyra. *Geneza i rozwój miast* s. 31, 52-53.

¹⁸ Pazyra. *Geneza i rozwój miast* s. 58.

¹⁹ *Grodziska* s. 169.

cza jej dawność co najmniej dla XVI w. Przypuszczenie, że pierwotnie droga od przeprawy prowadziła dnem wąwozu wschodniego²⁰, nie jest przekonujące. W dawnych warunkach hydrograficznych wąwozy mogły być jeszcze łożyskami strumieni. Gród był poza tym niedostępny z wąwozu. Właściwym było jedynie podejście trasą dzisiejszej ul. Starostwo, a dążący tędy do zespołu grodowego zmuszeni byli przebyć najpierw drogę wzdłuż całej jego linii obronnej.

Charakterystyczną cechą osadnictwa grodowego Mazowsza był dwójaki charakter podgrodzi. Prawie wszystkie podgrodzia, które stanowiły ośrodki administracji książęcej lub kościelnej, w miarę rozwoju zaczęły spełniać nowe funkcje – stały się ośrodkami wymiany handlowej. Rynek lokalny, przede wszystkim, zmieniał je w ożywione miejsca targowe²¹. W XII w. oprócz Zakroczymia były takimi Płock, Wyszogród, Bielsk, Ciechanów, Pułtusk, Nasielsk, Czersk²².

Wiekii XII i XIII – pomimo najazdów ze strony Litwy i Jaćwieży – były okresem pomyślnego rozwoju osadniczego i gospodarczego Mazowsza²³. Wspomniane, wybitnie korzystne położenie Zakroczymia w układzie dróg bliższego zasięgu, jak i wielkich szlaków lądowych i wodnych, a szczególnie położenie przy bardzo uczęszczanej przeprawie wpłynęło na jego szybki rozwój jako osiedla protomiejskiego. „Na potrzeby wymiany forma podgrodzia szybko przestała wystarczać [...] Moment dezaktualizacji roli podgrodzia mógł w tym wypadku nastąpić już w XIII w. Musiało powstać «pośrednie ogniwo» w procesie przemiany podgrodzia w późniejsze miasto lokacyjne. Ogniwo tym byłaby osada targowa [...]”²⁴.

Prowadzony w szerokim zakresie handel mazowiecki miał za przedmiot przede wszystkim zboże, drewno, przetwory drzewne, następnie smołę, popiół, skóry, łój, воск i miód. „Z handlu tymi towarami słynęły liczne miasta, a zwłaszcza położone nad Wisłą: Płock, Wyszogród, Zakroczym i Czersk [...] We wszystkich tych miastach istniały, jak wiadomo, targi już we wczesnym średniowieczu”²⁵. Zapotrzebowanie na towary mazowieckie silnie wzrosło wraz z rozwojem żeglugi hanzeatyckiej. Zakres artykułów zbytu zwiększył się wtedy o wyroby rzemiosła, zwłaszcza tanie sukno mazowieckie oraz piwo²⁶. Powstanie targu w Zakroczymiu stało się konsekwencją prawidłowego rozwoju.

Targ jako ogniwo ewolucyjne nie był zwykle położony w bezpośredniej bliskości zespołu grodowego. Korzystniejsze były raczej miejsca otwarte,

²⁰ Tamże; Puciata. *Zakroczym* s. 10.

²¹ Pazyra. *Geneza i rozwój miast* s. 72.

²² Tamże s. 73.

²³ Tamże s. 61; *Mazowieckie 1000-lecie*. Red. S. Pazyra. Warszawa 1960 s. 91.

²⁴ Puciata. *Zakroczym* s. 14.

²⁵ Pazyra. *Geneza i rozwój miast* s. 77 przyp. 78.

²⁶ Tamże s. 80.

odsunięte od podgrodzia, nawiązujące w dogodniejszy sposób do układu drogowego. Według Puciaty miejsce targu w Zakroczymiu znajdowało się na płaskowyżu, na skarpie, gdzie powstało później miasto lokacyjne. Ta, wspomniana już, koncepcja jest przekonywająca. Rynek lokacyjny mógł zająć część powierzchni wcześniejszego placu targowego.

Najstarsza i najdawniejsza droga z Polski na wschód prowadziła przez Płock i Wyszogród do Zakroczymia, przekraczała następnie Bug pod Serockiem i wiodła do Włodzimierza²⁷. Przeście tego „traktu ruskiego” przez Zakroczym jest od dawna stwierdzone. Interesuje nas jednak to zagadnienie w skali samego miasta, ma to bowiem istotne znaczenie dla studium rozwoju urbanistycznego (ryc. 7). Niewątpliwie, gród bezpośrednio związany z miejscem przeprawy był jednocześnie powiązany z tym najdawniejszym szlakiem lądowym.

Wyeliminowanie dróg o pochodzeniu nowszym i dróg najnowszych nie nastręcza trudności. Do takich należy szosa między Modlinem i Płockiem. Jej odcinek zachodni – od wylotu ul. Świerczewskiego, na długości ok. 3/4 km w stronę Płocka – pochodzi z XIX w. podobnie jak dalszy ciąg tego traktu, który nawiązuje do dawnego szlaku wczesnośredniowiecznego²⁸. Część od wylotu ul. Świerczewskiego w przeciwnym kierunku, w stronę Modlina, jest inwestycją z okresu międzywojennego²⁹. Do XIX w. należy sam ciąg ul. Świerczewskiego, która odgałęzia się prostopadle od szosy. Następne załamanie wprowadza w ul. Warszawską. Była to droga „z Płocka na Zakroczym do Warszawy”³⁰. O jej pochodzeniu świadczą proste odcinki i prostokątne zakręty.

Możemy następnie stwierdzić, że pozostałe drogi mają odmienny charakter. Są to przeważnie drogi o miękkiej, wijącej się linii, odzwierciedlającej lokalną rzeźbę terenu. Nie ulega wątpliwości, że w bezpośrednim powiązaniu z układem miejskim, w którym prawie nie było zmian³¹, są to najczęściej drogi bardzo dawnego pochodzenia. Wśród nich możemy poszukiwać fragmentów lokalnej komunikacji, związanej z wczesnośredniowiecz-

²⁷ Szelański. *Najstarsze drogi* s. 122.

²⁸ Por. mapę Kwatermistrzostwa 1826 r. kol. IV sekcja 3 oraz mapę 1:100 000 1934 r. ark. Modlin pas 39 słupek 31.

²⁹ Por. mapę 1:100 000 1934 r. ark. Modlin pas 39 słupek 31 oraz plan (L. Czyżewski. *Wspomnienia dowódcy obrony Zakroczymia w 1939 r.* Warszawa 1973 s. 67).

³⁰ *Plan gruntów wójtostwa i starostwa Zakroczym.* (Piotrowski rkps.) (AGAD AG 280-11).

³¹ Zmiany w planie miasta założonego w średniowieczu mogły być w typowych wypadkach następstwem rozwoju gospodarczego i przemian w XIX w. i to najczęściej w partiach peryferyjnych. W Zakroczymiu zaś już w. XVII był początkiem stopniowego upadku miasta. Ożywienie gospodarcze w 2. poł. XIX w. spowodowało głównie zabudowanie wschodniej części terenu nowomiejskiego. Poszerzono w tym czasie niewątpliwie ul. Warszawską. Jediną poza tym znaną regulacją było przebiecie w 1847 r. ulicy prowadzącej do kościoła (AGAD KRSW 4726 k. nłb.; 4727 k. 102-103). Inne „regulacje”, o których nadmieniał Puciata (*Zakroczym*), są iluzoryczne, autor nie wskazuje ani ich miejsca, ani źródeł.

nym szlakiem handlowym, a więc bezpośredniego przejścia tego szlaku przez Zakroczym. Należy tu przede wszystkim ul. Starostwo. Prowadziła ona, jak już wiemy, od miejsca przeprawy i grodu oraz podgrodzia w kierunku północno-wschodnim (dziś brak jedynie jej drobnych fragmentów). Był to szlak wiodący do przeprawy na Wkrze, zapewne w miejscowości Brody, następnie zaś na prawy brzeg Narwi, a stąd do przeprawy przez Narew pod Serocikiem³².

Szlak ten był dostępny również z płaskowyżu – drogą, która przechodzi dzisiaj wzdłuż wschodniej pierzei rynku i dalej dawną ul. Nowomiejską (obecnie Świerczewskiego). Skręcała ona przed kościołem św. Wawrzyńca w charakterystyczną, wijącą się trasę ul. Klasztornej (bliższy odcinek – obecnie Byłych Więźniów Twierdzy Zakroczymskiej), która łączy się z dalszym biegiem ul. Starostwo.

Odgałęzienie zachodnie, w kierunku Płocka, dostępne mogło być natomiast jedynie z płaskowyżu, gdyż o przedostaniu się dołem, pod skarpą, nie mogło być mowy. Na płaskowyżu musiało więc powstać rozwidlenie dróg. Właściwą sugestią nasuwa kierunek ul. Gdańskiej³³. Zjazd tędy ze skarpy – poprzez niewielkie, poboczne wąwozy – mógł bez większych trudności wyprowadzać na szlak w kierunku północno-zachodnim, tj. w stronę Płocka, miał zaś tę dobrą stronę, że przechodził w miejscu przystani wiślanej, zapewne dawno już istniejącej przy wylocie wielkiego wąwozu zachodniego.

Widoczny na planie współczesnym³⁴ fragment drogi długości ok. 700 m, obecnie nie połączony ani z jednej, ani z drugiej strony z istniejącą siecią drożną, przebiega ukośnie w kierunku północno-zachodnim. Jego położenie wskazuje na pełną możliwość połączenia ze wspomnianym zjazdem trasą ul. Gdańskiej, jest więc prawdopodobne, że samotny ten odcinek jest pozostałością zachodniej części wczesnośredniowiecznego szlaku handlowego, przechodzącego przez Zakroczym. Jego przedłużenie trafia na ul. Duchowizna, będącą w XIX w. częścią traktu z Płocka. Sądząc z nazwy, ulica ta musiała istnieć już w początku XVI w.³⁵, ale pochodzenie jej należy wiązać raczej z omawianym szlakiem.

Nie ulega wątpliwości, że rozwidlenie dróg na płaskowyżu zespolone było z układem wczesnośredniowiecznego placu targowego. Place takie, jak wskazują zachowane przykłady rozplanowania, miały na ogół trzy wy-

³² Szelągowski. *Najstarsze drogi* s. 122. Szlak ten jest jeszcze częściowo czytelny na mapie Kwatermistrzostwa (kol. IV sekcja 3), jego odgałęzienie prowadziło do Pułtuska. Por. A. Wolff. *Ziemia zakroczymska za książąt mazowieckich*. W: *Szkice z dziejów Nasielska i dawnej ziemi zakroczymskiej*. Warszawa 1970 s. 49.

³³ Por. Puciata. *Zakroczym* s. 14.

³⁴ Pomiar z 1963/64 r. w skali 1:5000.

³⁵ Fundacja i uposażenie kościoła Świętego Ducha ze szpitalem nastąpiły w 1518 r. (Chlebowski. *Zakroczym* s. 314).

loty³⁶. W naszym przypadku wzmiankowany kierunek drogi wzdłuż wschodniej pierzei rynku i ul. Nowomiejskiej (Świerczewskiego) stanowił najprawdopodobniej „podstawę” placu targowego o dwóch wylotach. Był to kierunek północno-południowy, prowadzący, jak wiemy, od przeprawy w kierunku Płocka i w inną stronę – do przeprawy przez Narew pod Serockiem. Pozostaje jeszcze wyjście na zachód, trasą ul. Gdańskiej, i to należy traktować jako wylot trzeci. Nic nie stoi na przeszkodzie, aby uznać, że zwarte założenie rynku miasta lokacyjnego zastąpiło rozleglejszy układ poprzedzający, zachowując kierunki wyjścia podstawowych dróg³⁷.

Spichlerze, zgodnie z panoramą Dahlbergha dość licznie zgrupowane przy ujściu wąwozu zachodniego, świadczą, iż w okresie rozkwitu handlu zbożem, w XVI i XVII w., znajdował się w tym miejscu port wiślany dla spławu tego towaru³⁸. Niejedno przemawia za tym, że z tego miejsca, odpowiedniego dla przeładunku towarów³⁹, korzystano już we wczesnym średniowieczu. Związek wczesnośredniowiecznego targu w Zakroczymiu nie tylko z przeprawą, ale i z osobnym miejscem przeładunku o charakterze portu rzecznego nie tylko tłumaczy układ średniowiecznego rozplanowania (ryc. 9), ale potwierdza także hipotetyczny obraz przejścia traktu „ruskiego” oraz „hanzeatyckiego”, korzystającego z przeprawy przez Zakroczym.

Trudno się oprzeć przypuszczeniu, iż dla zachodniej gałęzi szlaku mógł powstać równie wcześnie podobny wariant lokalny, jak dla wschodniej, pozwalający uniknąć pokonywania skarpy. Byłoby to wyjście z płaskowyżu trasą ul. Nowomiejskiej (Świerczewskiego) ze skrzyżowaniem koło kościoła św. Wawrzyńca w wąwóz Parowa Okólna. Wąwóz ten schodzi nieco w dół i łączy się następnie z przedłużeniem ul. Duchowizna. Połączenie obu „północnych” wariantów szlaku koło kościoła św. Wawrzyńca zwraca uwagę. W miejscu tym między drogami zdążającymi z kolei wspólną trasą do przeprawy mógł już wcześniej powstać jakiś obiekt sakralny, być może kaplica. Poprzedzałaby ona na tym miejscu pierwszy kościół św. Wawrzyńca⁴⁰ (w zes-

³⁶ Schematyczny szkic H. Müncha (*Początki średniowiecznego układu w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 5:1960 s. 365 ryc. 5-7). Ponadto por. zachowane rozplanowania tego typu: Pakość, Budzyń, Niemcza.

³⁷ Procedurę przeprowadzania nowego rozplanowania na terenach dawnego, przedlokacyjnego, przedstawia B. Zientara (*Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji*. W: *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej*. Warszawa-Poznań-Toruń 1976 s. 87-88).

³⁸ Puciata (*Zakroczym* s. 20) określa ten zespół jako Przedmieście Gdańskie.

³⁹ Linia brzegowa uległa zmianie, jak świadczą źródła z XVIII i XIX w.: z 1765 r. (AGAD ASK XLVI nr 156); „rzeka Wisła opodal miasta zmieniła swe koryto” (z pisma Komisji Wojew. Płockiego z 1824 r. AGAD KRSW 4723 k. nlb.). Układ terenu ok. 3 m powyżej obecnej linii brzegowej (warstwica + 75 m) wskazuje kształtem na zakłębienia, które wytwarzały w odległej przeszłości, przy wyższym niż obecny stanie wód, obydwie dawne zatoki.

⁴⁰ Istnienie kościoła św. Wawrzyńca potwierdza *Lustracja województwa mazowieckiego 1565*. Wyd. I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka. T. 1. Warszawa 1971 s. 144. Kościół św. Wa-

pole klasztornym zachowały się formy, które można datować zapewne nawet na koniec XV w. (ryc. 6)), a następnie drugi, istniejący dziś, późnobarokowy (ryc. 5).

Czynnik obronności grał istotną rolę w osadnictwie Zakroczymia. Gród wraz z podgrodzem zajął wybitnie obronne miejsce na cyplu nadbrzeżnym. Miasto lokacyjne zostało usytuowane nad samą skarpą brzegu i wpasowane między spadki wąwozów ze wschodniej i zachodniej strony. Szczególną uwagę zwraca przy tym wybitnie obronna sytuacja kościoła parafialnego, który zajmuje wzgórze – występ skarpy nadbrzeżnej, mogącego konkurować z pozycją samego grodu (ryc. 3). Trudno przypuścić, aby wzgórze to, którego palisady widoczne są jeszcze na przedstawieniu Dahlbergha, nie było wykorzystywane pod tym względem już znacznie wcześniej. Przyjmując hipotezę targu usytuowanego na płaskowyżu jako w pełni prawdopodobną, widzielibyśmy tu kaplicę lub kościół już w okresie wczesnomiejskim⁴¹, poprzedzający obecny późnogotycki kościół parafialny⁴². Obiekt taki mógł stanowić ośrodek obronnego schronienia dla mieszkańców osady targowej na wypadek napaści. To, położone w bezpośredniej bliskości i posiadające znakomitą sytuację, wzgórze kościelne mogło pełnić dla nieobronnego targu ważną funkcję *refugium*⁴³. W świetle powyższych rozważań historyczne granice Zakroczymia można przedstawić krótko: teren miasta od wschodu i zachodu wyznaczyły obronne spadki wąwozów, od północy i południa zaś – obiekty sakralne (ryc. 9).

Proces lokacji miast na Mazowszu wystąpił w XIV w., głównie na terytorium Mazowsza południowego, lewobrzeżnego. Natomiast na obszarze historycznego województwa mazowieckiego nasilenie procesu lokacyjnego wystąpiło w stopniu wybitnym dopiero w XV w. Według Pazyry powstało tam wówczas 75% wszystkich miast, które w ciągu tego okresu otrzymały na Mazowszu prawo miejskie. Należą tu miasta położone na północ od Wisły, oprócz Zakroczymia Serock, Nowe Miasto oraz Przasnysz. Lokacje te należą do pierwszej połowy stulecia⁴⁴.

Zakroczym otrzymał chełmińskie prawo miejskie 14 VII 1422 r.⁴⁵ Było to w istocie potwierdzenie oraz rozszerzenie praw i urzędzeń, które istniały

wrzyńca istniał już w 1599 r. (D. Kaczmarzyk. *Zakroczym. Katalog zabytków woj. warszawskiego*. (mps, wersja robocza) s. 1-11).

⁴¹ Sytuację typową przedstawia A. Gieysztor (*Geneza miast polskich i ich dzieje do końca XV w. W: Miasta polskie w tysiącleciu*. T. 1. Wrocław-Warszawa-Kraków 1965 s. 17).

⁴² Chyczewski. *Kościół* s. 231.

⁴³ Zob. T. Zagrodzki. *Warownia we Fromborku jako katedralne założenie obronne*. „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 14:1969 s. 261; J. Rozpędowski. *Inkastelacja kościołów polskich w średniowieczu*. Tamże 11:1966 s. 353-375. O istniejącym późnogotyckim kościele parafialnym w Zakroczymiu pisze Chyczewski (*Kościół* s. 232), rozpatrując zagadkowe przeznaczenie jego niewielkich „baszt” narożnych: „Duże pole dla domysłów daje kwestia jego obronności [...]”. Obronność wzgórza mogła mieć dawną tradycję.

⁴⁴ Pazyra. *Geneza i rozwój miast* s. 136-139.

już wcześniej⁴⁶. Zakroczym otrzymał w uposażeniu 45 włók, z których 3 należały do wójta. Wójtowi przysługiwało prawo posiadania w rynku jednej jatki oraz wybudowania łaźni⁴⁷. Wójt reprezentował na terenie miasta władzę książęcą, następnie zaś monarszą.

Przeprowadzenie w Zakroczymiu tzw. lokacji przestrzennej, tj. nowego podziału terenów w związku z nadaniem prawa miejskiego, nie może ulegać wątpliwości. W istniejących dzisiaj zarysach planu czytelna jest partia, której ośrodkiem jest rynek, a która ze względu na związane z nim ciągi ulic oraz podział własnościowy przejawia charakterystyczne cechy założenia planowo przeprowadzonego w średniowieczu (ryc. 8). Jest to przede wszystkim szeroki układ działek zespolonych w bloki o kierunku wschód-zachód. Kierunek ten niewiele się różni od dokładnej orientacji. Niestety, istniejąca obecnie fragmentaryczna zabudowa nie uczytelnia tego układu, przeciwnie niż się to dzieje w typowych przypadkach miast średniowiecznych. Brak tradycji murowanego budownictwa mieszkalnego od średniowiecza⁴⁸, a następnie ostatnie ogromne zniszczenia wojenne spowodowały, iż zabudowa obecna tworzy zespół zupełnie przypadkowy. Jednakże podziały własnościowe, istniejące obecnie na omawianym obszarze, uwidocznione na współczesnym planie geodezyjnym, ujawniają przy bliższym rozpatrzeniu rytmiczny i zwarty zespół siedlisk (działek), który bez wątpienia pochodzi z podziału mierniczego, przeprowadzonego w średniowieczu na całym omawianym terenie.

Omawiany układ regularny o „równoleżnikowym” kierunku rozplanowania ma kontynuację, znacznie wybiegającą ku północy, która zdecydowanie nie mieści się w prawdopodobnych ramach tego typu rozplanowania. Jest to układ bloków działek nawiązujący do ulic wychodzących z rynku ku północy, skierowanych zatem „południkowo”. Bloki te zawarte są między ulicami Nowomiejską (Świerczewskiego) i Tylną. Z pasmem tym wiąże się również układ po drugiej stronie ul. Nowomiejskiej, wzdłuż ul. Warszawskiej. Zakładając, że nazwa ul. Nowomiejskiej⁴⁹ wskazuje na teren

⁴⁵ Tamże s. 117.

⁴⁶ Tamże s. 83; Puciata. *Zakroczym* s. 15, przypis 27.

⁴⁷ Lustracja z 1569 r. (Biblioteka Narodowa w Warszawie rkps 3082); lustracja z 1616 r. (AGAD ASK XLVI nr 14). Do miasta należały wsie: Wrona z 2 młynami, Radzików z folwarkiem, Kobłowice, Mogilno z młynem wodnym i folwarkiem, Suchodół, Koszowo i Gałachy (lustracja z 1569 r. jw. k. 130-132).

⁴⁸ Do tego wniosku prowadzi zestawienie kilku przekazów kronikarskich: „Zakroczym civitas lignea ad Vistulam fluvium [...]” 1578 r. (A. Gwagnin. *Z kroniki sarmacji europejskiej*. Kraków 1860 s. 24); „Praeter templum et unam privatam domum aedes lateritias nullas habet [...]” 1634 r. (S. Pazyra. *Najstarszy opis Mazowsza Jędrzeja Święcickiego*. Warszawa 1974 s. 170); „[...] miasto drewniane i ubogie [...]” (W. Łubieński. *Świat we wszystkich swoich częściach większych i mniejszych*. T 1. Wrocław 1740 s. 398).

⁴⁹ Wg Puciaty (*Zakroczym* s. 16) nazwa ul. Nowomiejskiej pochodzi z XVII w.

„Nowego Miasta”, omówiony poprzednio regularny układ równoleżnikowy należałoby określić jako „Stare Miasto”. Przeprowadzenie jego rozplanowania w terenie, tj. dokonanie „lokacji przestrzennej”, należy wiązać zapewne jeszcze z XIV w.

Dla zbadania tych układów nie dysponujemy żadnym dostatecznie dawnym materiałem źródłowym⁵⁰. Jedyne analiza planistyczna i pomiarowa, ogólna i szczegółowa, pozwoli uzyskać dane komparatystyczne⁵¹ i ocenić historyczny układ urbanistyczny.

Wymiary i proporcje rynku nie pozostawiają wątpliwości, że jest on pochodzenia średniowiecznego. Wymiary 57,80 x 92,80 m są bliskie przeciętnej wielkości rynków średniowiecznych miast średnich lub mniejszych północnej połaci kraju, bliskie również rozmiarom rynku staromiejskiego Warszawy (70,45 x 93,90 m). Wymiary rynku w Zakroczymiu odpowiadają przy tym dokładnemu stosunkowi liczb 5:8, znanemu w średniowieczu⁵².

Charakterystyczną właściwością regularnego rozplanowania związanego z lokacją jest nade wszystko para ulic wychodzących z naroży rynku i przecinających układ zgodnie z przeważającym kierunkiem założenia. Tę parę ulic reprezentują w planie staromiejskim Zakroczymia ulice Gdańska i Wyszogrodzka (ryc. 8, 9). Wychodzą one z rynku, jednak tylko w jednym kierunku, zachodnim, przebiegając więcej niż połowę długości założenia (ok. 165 m). Wschodnią stronę rynku i całego układu zamyka podłużny blok działek, które dochodzą do skraju stromej skarpy wąwozu (Parowa Warszawska). Być może wąskie przejście sprowadzające ze skarpy miało markować, jako nikły odpowiednik ul. Gdańskiej, komunikację równoleżnikową w części wschodniej. Brak równowagi między częściami układu staromiejskiego na zachód i na wschód od rynku stanowi cechę charakterystyczną planowego założenia średniowiecznego w Zakroczymiu. Na krańcu zachodnim ogranicza również układ silnie opadająca skarpa wąwozu (Parowa Okólna). Długość tak określonego założenia – mierzona w kierunku wschód-zachód, wzdłuż osi podłużnej rynku – wynosi 305 m⁵³. Odpowiada ona wymiarowi 1000 stóp po 0,305 m. Jest to stopa, która była już przeze mnie obliczona jako jednostka miary dla Starego Miasta w Warszawie⁵⁴.

⁵⁰ Najdawniejsze źródła pisane, lustracje z XVI w., ujmują sumarycznie ilości domów, wólk etc. Nie mogą one stanowić podstawy do wnioskowania o ilości i położeniu działek.

⁵¹ Na podstawie prac: T. Zagrodzki. *Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja miernicza*. „Studia Wczesnośredniowieczne” 5:1962 z. 1; tenże. *Analiza rozplanowania Starego Miasta w Warszawie*. „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1:1956 s. 225-266.

⁵² Tenże. *Regularny plan* s. 48.

⁵³ Wg aktualnego pomiaru geodezyjnego w skali 1:1000. Punkty skrajne przyjęto w miejscach przecięcia „równoleżnikowej” osi symetrii rynku z zewnętrznymi granicami odnośnych działek.

⁵⁴ Zagrodzki. *Analiza* s. 231; tenże, *Regularny plan* s. 40. Praktyka wskazuje, że współczesne pomiary geodezyjne są na ogół materiałem o wybitnie dużej wartości dla analiz pomiarowych terenów staromiejskich.

Analogie z przeprowadzonych badań wskazują, że wymiar 1000 stóp oznaczał rząd wielkości założenia⁵⁵. Naturalny teren obronny, który wykorzystano, odpowiadał temu wymiarowi.

Przyczyny odejścia od bardziej „zrównoważonego” położenia rynku nie są trudne do odczytania. Główną rolę grał tutaj niewątpliwie ważny kierunek komunikacyjny, jaki widzimy w ciągu idącym od przeprawy wzdłuż wschodniej pierzei rynku i dalej ul. Nowomiejską (Świerczewskiego). Trasa ta, starsza od układu lokacyjnego, miała, jak zaznaczyliśmy, niewątpliwą związek z poprzedzającym rynek placem targowym. Założenie lokacyjne zostało zatem pomyślane tak, aby rynek, przejmując poniekąd funkcje tego placu, wiązał się bezpośrednio z drogą od przeprawy, z jej kontynuacją oraz z omawianym już rozwidleniem. Stąd to przesunięcie centrum, jakim jest rynek, znacznie w kierunku skraju układu.

Funkcja ul. Gdańskiej – poza rolę wyjścia na szlak dalekobieżny – polegała, jak wiemy, na powiązaniu ośrodka z nabrzeżem wiślanym u stóp skarpy. Druga z pary ulic równoległych, ul. Wyszogrodzka, kończy się obecnie nieoczekiwaną zerwą skarpy. Jeżeli sytuacja taka istniała już w przeszłości, funkcją zamierzoną ul. Wyszogrodzkiej była jedynie komunikacja miejscowa. Jednocześnie jednak jej obecność w pełnej szerokości w prawidłowym układzie zdaje się świadczyć o przewadze praktykowanej powszechnie zasady regularnego rozplanowania nad warunkami topograficznymi.

Między ulicami Gdańską i Wyszogrodzką przebiegała, równoległe do nich, zaginiona dziś ulica gospodarcza. Wskazuje na to zarys niektórych, położonych przy tych ulicach, tylnych granic działek. Uliczka ta załamywała się i szła wzdłuż tylnej granicy krótszego bloku przyrynkowego, który częściowo obsługiwała (ryc. 9). Rozwiązanie o takim przebiegu wąskiej ulicy gospodarczej należy do typowych⁵⁶.

Przejście pary ulic przez naroża w drugim kierunku, tj. północno-południowym, przeprowadzone zostało w planie staromiejskim Zakroczymia w sposób typowy. Oprócz znanego nam już ciągu ulic Rybacka – Nowomiejska (Świerczewskiego) kierunek ten reprezentuje dawna ulica Farna (18 Stycznia), a po przeciwnej stronie ulica, która przechodzi w Tylną na terenie „nowomiejskim” i ma tę samą nazwę.

Między tymi ulicami, na północ od rynku, znajdowały się dwa bloki działek, a nie jeden, jak można sądzić na podstawie współczesnego planu. Ob-

⁵⁵ Całkowita długość założenia wynosi 1500 stóp w Paczkowie, 2000 stóp w Chełmnie (Zagrodzki. *Regularny plan* s. 72, ryc. 43, 44); w Toruniu – Stare Miasto 1600 stóp (tenże. *Ze studiów nad tradycjami rzymskiej limitacji mierniczej w średniowieczu – Plan Starego Miasta w Toruniu*. „Zapiski Historyczne” 40:1975 s. 25 ryc. 7).

⁵⁶ Analogiczny układ występuje m. in. na Starym Mieście w Warszawie (*Szkice Staromiejskie*. Warszawa 1955 tabl. *Stara Warszawa 1500*); w Łowiczu (T. Zagrodzki. *Studium rozplanowania Starego Miasta w Łowiczu*. Łowicz 1980 s. 12 oraz rys. 3); na Śląsku – w Wołowie (tenże. *Analiza* ryc. 8).

serwacja licznych regularnych planów miast wskazuje, że liczba bloków działek po obu stronach rynku (względem osi dłuższej) jest na ogół niejednakowa. Pojedynczemu pasmu po jednej stronie odpowiadać powinny dwa pasma bloków po przeciwnej stronie. W naszym przypadku odnajdujemy drugie jeszcze pasmo poza ul. Kozianka, która zdaje się kończyć układ lokacyjny, stanowiąc uliczkę gospodarczą na tyłach północnego bloku przyrynkowego. Fragment jeszcze jednego niewielkiego bloku wraz z odnośną uliczką gospodarczą uwidoczony jest na planie Kuncewicza⁵⁷ (ryc. 12). Sądzić należy, że tutaj dopiero przebiegała północna granica założenia lokacyjnego, jedyny kraniec nie wyznaczony naturalnym układem terenu.

Tu zatem należałoby widzieć przebieg linii obronnej, jaka powinna osłaniać miasto od północy. Jeżeli nie było tu niegdyś wału, linia ta mogła się składać przynajmniej z pojedynczej palisady i rowu zewnętrznego⁵⁸. Same również wąwozy i skarpy, stanowiące o „naturalnych warunkach obronności”, dostatecznej przeszkody nie tworzyły, jeżeli nie były dopełnione palisadami z wbitych obok siebie pni drzewnych⁵⁹. Ten prastary system zapór obronnych był koniecznym uzupełnieniem korzystnych spadków terenu. Linia umocnień powinna więc obiegać całość założenia. Obsługa linii obronnej nieodzownie wymagała biegnącej przy palisadzie, wolnej od przeszkód uliczki, analogicznej do „ulicy podmurnej” w miastach posiadających obwód fortyfikacji murowanych.

Przypuszczalnie jeszcze jedna wąska ulica o funkcji gospodarczej zaginęła w bloku północnym przy ul. Wyszogrodzkiej⁶⁰. Przejścia „poprzeczne” w układzie reprezentuje w obecnym rozplanowaniu jedynie uliczka między Gdańską a Wyszogrodzką. Zapewne miała ona w przeszłości kontynuację w kierunku północnym⁶¹.

Regularność rozplanowania staromiejskiej partii Zakroczymia umożliwia kontynuowanie analizy pomiarowej. Powtarzanie się określonych wymiarów w planie miasta pozwala wyznaczyć pewien system geometryczny, wiążący się bezpośrednio z położeniem bloków i przebiegiem ulic. System ten jest tego samego rodzaju, jaki odpowiada licznym planom miast średniowiecznych poddanych przez autora analogicznym badaniom⁶². Odnosi się on do pierwowzoru, jaki stanowił zasadę antycznego miernictwa rzymskiego. Za-

⁵⁷ Kuncewicz. *Plany przeglądowe miast*.

⁵⁸ B. Miśkiewicz. *Rozwój stałych punktów oporu w Polsce do połowy XV w.* Poznań 1964 s. 135, 193-194.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ Ulica ta przypuszczalnie załamywała się pod kątem prostym tak, że jej nie istniejące dziś ramie wychodziło na ul. Tylną (por. ryc. 9). Analogiczny układ zachował się m. in. w Tarnowie i w Sandomierzu.

⁶¹ Zagrodzki. *Studium* s. 12 oraz rys. 3 – przedstawia rekonstrukcję analogicznych ulic w planie Łowicza.

⁶² Por. przyp. 51.

sady tego miernictwa znane są dziś z zachowanych traktatów teoretycznych⁶³. Były one również znane oraz naśladowane w ciągu całej epoki średniowiecza, aż po wiek XV⁶⁴. Z przeprowadzonych analiz licznych planów oraz z przesłanek teoretycznych wynika, że regularność układu – w naszym konkretnym przypadku również staromiejskiego planu Zakroczymia – ma za podstawę trzy decydujące wytyczne. Nie ulega wątpliwości, że były to reguły, którymi kierował się średniowieczny warsztat, realizujący rozplanowanie miasta w terenie⁶⁵.

Pierwsza z nich polegała na ustaleniu głównych kierunków dla ortogonalnego układu, jaki miał powstać, w postaci dwóch krzyżujących się wielkich osi geometrycznych. Miały one charakter „granic” z bezpośrednią analogią do antycznych *limites maximi* – *decumanus* i *kardo*, które rozdzielały obszar założenia na cztery regiony i wyznaczały na nim odbicie świata. Miejsce skrzyżowania było właściwe dla założenia *forum*⁶⁶. Oś geometryczna, na której odczytaliśmy 1000-stopową długość założenia staromiejskiego w Zakroczymiu, miała położenie „równoleżnikowe” i poprowadzona została przez środek rynku. Konstruuując z kolei oś prostopadłą, „południkową”, również przez środek rynku, możemy odczytać wzdłuż jej przebiegu niektóre ważne wymiary, a mianowicie: charakterystyczną rozległość wieńca działek okalających rynek, wynoszącą 500 stóp (152,50 m; podobnie jak w Warszawie oraz w niektórych miastach pomorskich dawnej domeny krzyżackiej⁶⁷), następnie – odległość kościoła farnego (osi istniejącej budowli⁶⁸) od środka układu (punkt przecięcia osi – centrum założenia według teorii antycznej), która mierzy również 500 stóp. Ponadto wzdłuż osi poziomej znajdujemy odległość granicy bloku i uliczki poprzecznej w stronę zachodnią od punktu przecięcia – 500 stóp (ryc. 10). Współzależność odczytanych wymiarów z całkowitą długością założenia przypomina antyczną zasadę proporcjonalnej zależności między częściami i całością dzieła⁶⁹ oraz przemawia za prawdopodobieństwem przeprowadzonej rekonstrukcji mierniczej reguły. Usytuowanie kościoła farnego mogło być wyznaczone już wraz z lokacyjnym podziałem terenu, chociaż wynik pomiaru potwierdza raczej przypuszczenie,

⁶³ *Gromatici veteres ex recensione Caroli Lachmani*. W: F. Blume, K. Lachman, A. Rudorff. *Die Schriften der römischen Feldmesser*. Berlin 1848 (Hyginus. *De limitibus constituendis*) s. 170. Zob. Zagrodzki. *Regularny plan* s. 19-29.

⁶⁴ Tamże s. 29-37.

⁶⁵ Tamże s. 83-87.

⁶⁶ *Gromatici veteres* (Hyginus. *De limitibus*) s. 180.

⁶⁷ Zagrodzki. *Regularny plan* s. 57.

⁶⁸ Analogie zawierają prace: dla Warszawy – Zagrodzki. *Analiza* s. 241, 248, ryc. 17; dla Olsztyna i Tczewa – tenże. *Zagadnienie proporcji w układach urbanistycznych niektórych miast pomorskich*. W: *Studia Pomorskie*. T. 1. Wrocław-Warszawa-Kraków 1957 s. 7, ryc. 2, s. 9, ryc. 5.

⁶⁹ Vitruvius. *Lib. I cap. 2, 2. cap. 2, 4; lib. III cap. 1, 1.*

że jakiś kościół, zapewne drewniany, poprzedzał obecny na tym samym miejscu wcześniej, w okresie targu i stał się punktem wyjścia dla wytyczenia układu lokacyjnego.

Jako drugą regułę wymienimy zasadę multiplikacji osi geometrycznych. Mierniczowie prowadzili w równych odstępach, równoległe do osi wielkich, w obu kierunkach. Teoria antyczna określała je jako *decumani* i *kardines minores*⁷⁰. Wytwarzały one zatem siatkę nazywaną od jej elementu, kwadratu określonego wymiaru (*centuria quadrata*), *centuriatio*. W wersji średniowiecznej miernicza siatka centuriacyjna, służąca do pomiaru powierzchni i wytyczania planu, składała się z kwadratowych elementów o wymiarach należących do systemów miar średniowiecznych, a niekiedy – rzymskich⁷¹.

Rozległość rynku w Zakroczymiu, przebieg pary głównych ulic, Gdańskiej i Wyszogrodzkiej, a także głębokość działek położonych po ich zewnętrznych stronach odpowiada siatce centuriacyjnej o wymiarze elementu (module) 150 stóp = 1 sznur = 10 prętów po 15 stóp (= 45,75 m; chełmiński system miar przy odczytanej już wielkości stopy 0,305 m). W wymiarach niektórych bloków Zakroczymia mamy do odnotowania ponadto moduł mierniczy 60 stóp = 1 *clima* (18,30 m). Moduł ten, należący do antycznego rzymskiego systemu miar, występuje m. in. w planach Łowicza oraz Torunia⁷².

Reguła trzecia – *extremitas mensuraliter obligata est*⁷³. W związku z tą zasadą obserwujemy jedną z najbardziej charakterystycznych właściwości regularnego planu miasta średniowiecznego. Polega ona na tym, że całkowity zarys lokacyjnego terenu miasta odpowiada proporcji dającej się wyrazić prostym stosunkiem liczb. Wielokrotności modułów wyrażone tymi liczbami tworzą ogólne wymiary założenia. Zarys terenu jest zgodny z nimi jak figura wpisana w geometryczną ramę, której boki (równoległe do wielkich osi) odpowiadają prostemu stosunkowi liczbowemu.

Całkowity zarys lokacyjnego obszaru Zakroczymia określony dzięki przeprowadzonej analizie mieści się jako figura wpisana w prostokąt o znanej nam już długości 1000 stóp i stosunku liczbowym boków 5:7. Stosunek ten stanowił znane w średniowieczu ujęcie liczbowe antycznej proporcji boku i przekątnej kwadratu⁷⁴. Uderzająca jest przy tym zbieżność z proporcjami całkowitego rozplanowania Starego oraz Nowego Miasta Warszawy, które według badań autora charakteryzuje ten sam stosunek liczbowy 5:7⁷⁵ (ryc. 10, 11).

⁷⁰ *Gromatici veteres* s. 27; zob. Zagrodzki. *Regularny plan* s. 22.

⁷¹ Zagrodzki. *Regularny plan* 39-40; tenże. *Ze studiów* s. 22.

⁷² Tenże. *Studium* s. 10; tenże. *Ze studiów* s. 22.

⁷³ *Gromatici veteres* (Hyginus. *De limitibus*) s. 181; zob. Zagrodzki. *Regularny plan* s. 70-78.

⁷⁴ Zagrodzki. *Regularny plan* s. 47; tenże. *Zagadnienie proporcji* s. 7-10.

⁷⁵ Zagrodzki. *Regularny plan* s. 47.

Charakterystyczne wyniki przeprowadzonej analizy planistycznej i pomiarowej przemawiają za autentycznością granic bloków staromiejskich Zakroczymia. Pochodzą one z okresu lokacji miasta. Jest to zupełnie możliwe, zwłaszcza jeżeli zważymy, że rozwój ekonomiczny miasta słabł już w 2. poł. XVI w., a po 1640 r. zaczął się jego stopniowy upadek⁷⁶. Przejściowy rozwój w XIX w. przeszedł na inne tereny (ul. Warszawska), rejon staromiejski pozostał zaniedbany i nie doznał tym samym znaczniejszych zmian⁷⁷. Przebiecie w 1847 r., w południowym bloku przyrynkowym, ulicy prowadzącej do kościoła było jedyną, o ile wiadomo, zrealizowaną regulacją na obszarze staromiejskim⁷⁸ (ryc. 8).

Podziały własnościowe w miastach pochodzenia średniowiecznego, tj. granice między działkami mieszczańskimi, mogły ulegać zmianom spowodowanym podziałem i odsprzedażą części działki lub przyłączeniem, a co za tym idzie zmianą pierwotnie wyznaczonego wymiaru frontu działki. Na współczesnym geodezyjnym planie Zakroczymia można rozpoznać tylko wyraźne przypadki zmiany przez podział na dwie części skierowane w poprzek działki, jak to ma miejsce w narożniku rynku i ul. Wyszogrodzkiej⁷⁹, a także kilkakrotnie w północnym bloku przyrynkowym. Poza tym tam, gdzie granice są zachowane, przeprowadzony pomiar frontów działek wykazuje prawidłowość podziału.

Pewna liczba frontów odpowiada wielokrotnościom pręta 15-stopowego (1/10 sznura⁸⁰). W licznych zbadanych planach autor stwierdził zgodność wymiarów frontów działek średniowiecznego pochodzenia z rzymską jednostką miary o nazwie *gradus*, równą 2¹/₂ stopy⁸¹. W planie staromiejskim Zakroczymia 1 *gradus* (0,762 m) stanowi wspólny podzielnik wszystkich odczytanych wymiarów frontów działek, a także wymiarów w głąb, tj. ich „głębokości”. W poniższej tabeli zestawiamy szerokości frontów działek na tere-

⁷⁶ Puciata. *Zakroczym*. s. 24.

⁷⁷ Świadectwem tego może być urządzenie w 1828 r. „rewiru żydowskiego” na znacznej części obszaru staromiejskiego, m.in. w obrębie ulic Gdańskiej i Wyszogrodzkiej, jako na terenie poślednim (AGAD KRSW 4723 k. nlb.). Zachowane zaś projekty „jatek” z 1840 r., 8-kramowych przy ul. Nowomiejskiej i 14-kramowych przy ul. Warszawskiej (AGAD KRSW 4726 k. 120, 121 i 119, 122) świadczą, że centrum miasta w XIX w. rozwijało się w obrębie tych ulic.

⁷⁸ Por. przyp. 31.

⁷⁹ Dwie działki, narożna w zachodniej pierzei rynkowej od strony północnej (nr 5) oraz sąsiadująca z nią druga, od strony ul. Wyszogrodzkiej, są w tym układzie wynikiem podziału niewątpliwie jednej działki narożnej. Podział jest tu poprzeczny, niezgodny z układem działek przy rynku. Nie jest prawdopodobne, aby przy ogólnie prawidłowym podziale siedlisk, odstępowstwo tego rodzaju mogło być wynikiem podziału pierwotnego.

⁸⁰ E. Stamm. *Staropolskie miary*. Warszawa 1938 s. 44.

⁸¹ F. Hultsch. *Griechische und römische Metrologie*. Berlin 1862 s. 62-63.

nach staromiejskich w Zakroczymiu⁸² i w Warszawie⁸³, podając liczbę działek zachowanych i wymiary w prętach, *gradusach*, stopach i metrach.

liczba	Zakroczym						
	10	2	19	11	3	13	7
pręt	4	–	–	3	–	2 ¹ / ₂	2
gradus	24	21	20	18	17	15	12
stopa	60	52 ¹ / ₂	50	45	42 ¹ / ₂	37 ¹ / ₂	30
metr	18,3	16,7	15,2	13,7	12,9	11,4	9,1

pręt	Warszawa				
	2	–	–	1 ¹ / ₂	–
gradus	12	11	10	9	8
stopa	30	27 ¹ / ₂	25	22 ¹ / ₂	20
metr	9,1	8,4	7,6	6,8	6,1

Dla obu planów miara *gradusów* jest właściwą, jednolitą skalą szerokości frontów. Zwraca uwagę zakres szerokości, które w przybliżeniu są dwukrotnie większe w Zakroczymiu niż w Warszawie. Wymiar 12 *gradusów* stanowi szerokość najwyższą w Warszawie, w Zakroczymiu zaś najniższą. Zgodność ze skalą *gradusów* wskazuje, że zbadane granice działek staromiejskich w Zakroczymiu odpowiadają podziałowi pierwotnemu, lokacyjnemu.

⁸² Usytuowanie działek w blokach o poszczególnych wymiarach szerokości frontów w blokach przedstawia się w kolejności następująco (w jednostkach *gradus*): ul. Gdańska – strona południowa (od zachodu ku wschodowi) – 20, 18, 17, 20, 20, 18, 24, 15, 15, 20, 24; blok południowy przy rynku – 12, 12, 20, 24, 18, 17; ul. Gdańska – strona północna – 12, 18, 21, 20, poza uliczką – 17, 20, 15, 20, 20; ul. Wyszogrodzka – strona południowa – 12, 20, 21, 20, poza uliczką – 20, 20, 18, 20, 20; strona północna – 20, 15, poza uliczką – 12, 15, 18, 18, 18; przy załamaniu uliczki – 20; przy ul. Tylnej – 18, 15; północny blok przy rynku – 24, 18, 15, 20, 15, 15; zachodni blok przy rynku (z południa na północ) – 20, 12, 24; ul. Rybacka – 20, 15; wschodni blok przy rynku – 12, 24, 15, 24; wschodnia strona ul. Nowomiejskiej (Świerczewskiego) – 20, 18, (15, 15), (18, 15), 20, (15, 15, 15) – w nawiasach podział niepewny. Przykładowo: sąsiadujące ze sobą wymiary frontów działek np. 15 i 20 *gradusów* lub 12 i 18 albo 18 i 20 stwarzają proste stosunki liczbowe odpowiednio: 3:4, 2:3, 9:10.

⁸³ Układ działek o różnych szerokościach frontów w blokach staromiejskich Zakroczymia, podobnie jak Warszawy, świadczy zdecydowanie, że w tych przypadkach zachowane granice sąsiedzkie nie powstały w wyniku „rozpadu”, tj. podziału równych pierwotnie frontów na połowy i ćwierci, jak to spostrzegają niektórzy badacze, głównie dla Śląska. Zbadane przez autora plany niektórych miast Mazowsza, a także miast dawnej domeny krzyżackiej, świadczą, że obserwowana na tych terenach wyraźna różnorodność szerokości działek, występująca w jednym rozplanowaniu, jest pierwotna, tj. pochodzi z planu wytyczonego w związku z lokacją miasta.

Niżej zamieszczona tabela zawiera zestawienie charakterystycznych wymiarów głębokości działek staromiejskich w Zakroczymiu⁸⁴ i w Warszawie:

	Zakroczym							
pręt	6	–	–	–	–	–	–	–
gradus	90	80	70	56	50	48	40	32
stopa	225	200	175	140	125	120	100	80
metr	68,6	61,0	53,4	42,7	38,1	36,6	30,5	24,4

	Warszawa							
gradus	–	–	70	56	50	–	40	–
stopa	–	–	175	140	125	–	100	–
metr	–	–	53,4	42,7	38,1	–	30,5	–

W planie Zakroczymia są w zakresie głębokości działek wymiary tak znaczne – 200 i 225 stóp – jakie na Starym Mieście w Warszawie w ogóle nie występują. Oba plany charakteryzuje znaczne zróżnicowanie powtarzających się wymiarów szerokości frontów i głębokości działek. Świadczy ono o wyraźnej dążności do wprowadzenia różnorodności tych wymiarów. Zwróćmy uwagę na aspekt proporcji liczbowych między nimi. Wymiarom tym odpowiada cała gama prostych liczb. Kiedy sąsiadują ze sobą działki o różnych wymiarach, odnośne liczby stanowią proste stosunki arytmetyczne, tak charakterystyczne dla wielu zależności między wymiarami części i całości rozplanowania⁸⁵.

Na podstawie przeprowadzonej analizy można podjąć próbę oceny kompletnej liczby działek, jaka pierwotnie była przewidziana i, jak należy sądzić, również rozmierzona na terenie staromiejskim Zakroczymia. Trzeba przedtem przyjąć założenie, że w skrajnych blokach, północnym i północno-zachodnim, których podział nie zachował się, występowały jedynie średnie i mniejsze wymiary szerokości. Hipotetyczna liczba ta wynosi wówczas 84 (por. ryc. 9). Siódemkowa budowa jej ($=7 \times 12$) przemawia za prawdopodobieństwem tej liczby. Niemniej możemy ją traktować jedynie jako orientacyjną. Liczba taka wyrażała, jak można sądzić, jakąś zupełność właściwą dla skali lokowanego miasta, odpowiednią dla danego przedsięwzięcia osadniczego.

Stare Miasto warszawskie stanowiło układ o stosunkowo niewielkiej skali „placów”, tj. siedlisk. Rozplanowanie Zakroczymia przewidywało

⁸⁴ Zarówno w Zakroczymiu, jak i w licznych przykładach planów miast średniowiecznego pochodzenia linia tylnych granic działek jest zmienna. W następstwie tego wymiary ich głębokości różnią się od siebie w inny sposób niż szerokości frontów, gdyż rzadziej odpowiadają wymiarom normatywnym. Takowe można jednak określić, opierając się na charakterystyce liczbowej wymiarów.

⁸⁵ Zagrodzki. *Analiza* s. 246-247; por. przyp. 69.

niewiele tylko ponad połowę tej liczby osadników co w Warszawie na podobnym obszarze. Założenie to, dla którego zespół fortyfikacji murowanych zapewne nigdy nie był przewidziany, dysponowało działkami o znacznie większej powierzchni i szerokości frontów, z czego wynikała mniejsza gęstość podziału bloków. Zespół siedisk staromiejskiego obszaru Zakroczymia znamionuje mimo to zwarty charakter średniowiecznego podziału. Uwidacznia to próba całkowitej jego rekonstrukcji jako planu „lokacyjnego” (ryc. 9).

Obecny, późnogotycki kościół parafialny Św. Krzyża w Zakroczymiu pochodzi z 2. poł. XVI w.⁸⁶ (ryc. 4). Wyjątkowy charakter *refugium*, jaki bez wątpienia miał obwarowany teren przykościelny, mógł utrzymywać się jeszcze przez dłuższy czas w okresie funkcjonowania miasta lokowanego. Ten teren był dostępny przez ul. Farną (18 Stycznia), i nie istniejące dziś, jej bezpośrednie przedłużenie. Warto zwrócić przy tym uwagę na niedawno przebudowany, obecny budynek plebanii. Pochodzi on przypuszczalnie z XVI w.⁸⁷ i jest zwrócony swym dawnym frontem w kierunku wspomnianego przedłużenia (ryc. 8, 9), gdzie obecnie znajduje się podwórze gospodarcze. Usytuowanie tego budynku przywodzi na myśl doskonałą pozycję obronną, która mogła wybitnie utrudniać dostęp na wzgórze kościelne. Budynek plebanii widoczny jest na panoramie Dahlbergha⁸⁸. Wszystko wskazuje na to, że budynek mieszkalno-obronny, może skromny typ wieży mieszkalnej, istniał tu już wcześniej, znacznie wyprzedzając na tym samym miejscu omawianą plebanię, i wiązał się z przypuszczalnym funkcjonowaniem *refugium*.

Zakroczym posiadał szpital z kościołem św. Ducha, istotny element pełnego układu miasta lokowanego. Kościół ze szpitalem ufundowała ks. Anna Mazowiecka dopiero w 1518 r.⁸⁹, na gruncie zakupionym w 1515 r.⁹⁰, który należał raczej do terenów Nowego Miasta. Byłaby to więc inwestycja w stosunku do zespołu staromiejskiego znacznie zapóźniona. Położenie kościoła św. Ducha, który w 1775 r. już nie istniał, nie jest dziś znane. Jeżeli znajdował się on w jednym z naroży przy ul. Jatkowej (Spółdzielni),

⁸⁶ Chyczewski. *Kościół* s. 231; por. przyp. 43.

⁸⁷ Wskazuje na to charakter bryły, mającej od strony zachodniej, tj. dawnego frontu, dwa narożne rezalitalkierze, świadczące o XVI-wiecznej jeszcze tradycji dworu szlacheckiego (zob. A. Miłobędzki. *Zarys dziejów architektury w Polsce*. Warszawa 1968 s. 195), a także stylowy charakter znajdujących się w tych ryzalitach wnęk.

⁸⁸ Widnieje on tuż obok kościoła parafialnego, z lewej strony, i mimo, że zaopatrzone jest rodzajem sygnaturki, można w nim widzieć jedynie budynek plebanii (miał on własną kaplicę?). gdyż dwa pozostałe jeszcze, widoczne na panoramie, kościoły wyczerpują liczbę znanych kościołów Zakroczymia.

⁸⁹ Chlebowski. *Zakroczym* s. 314.

⁹⁰ F. Giedroyc. *Zapiski do dziejów szpitalnictwa w dawnej Polsce*. Warszawa 1908 s. 120 – za: Puciata. *Zakroczym* s. 23.

tuż poza linią graniczną miasta lokacyjnego⁹¹ (ryc. 9), położenie takie byłoby zgodne z widokiem Dahlbergha.

Nadanie praw miejskich w 1422 r. oznaczało stabilizację i stanowiło podstawę dla dalszego rozwoju funkcji gospodarczych Zakroczymia wobec stale wzrastającego eksportu płodów naturalnych. Szczególny „walor położenia Zakroczymia sprawił, że rola miasta w handlu wiślanym XV i XVI w. stała się wybitna. Stał się on jednym z większych ośrodków handlu zbożem i drewnem”⁹². Wzrastanie potencjału gospodarczego miasta wywołało może już dość wcześnie potrzebę powiększenia jego właściwego terenu.

O Nowym Mieście Zakroczymia nie wspominają żadne źródła, nie posiadamy też wzmianek o jego odrębności prawnej. Istniała nazwa ul. Nowomiejskiej i teren, po obu jej stronach, położony na północ i północny wschód od miasta lokacyjnego, noszący ślady systematycznego podziału. Ślady podziału wewnątrzblokowego są zbyt fragmentaryczne, aby je można było rekonstruować. Przynajmniej jednak w części zawartej między ulicami Nowomiejską i Tylną świadczą o dawnym zwartym charakterze siedlisk (ryc. 8,9).

W 1630 r. występuje w źródłach pleban przy parafii św. Wawrzyńca⁹³ (obecnie kościół Kapucynów), niewątpliwie parafii nowomiejskiej. Jednak kościół św. Wawrzyńca istniał już w XVI w., a, jak zaznaczyliśmy już poprzednio, zapewne nawet wcześniej⁹⁴ i mógł spełniać funkcje parafialne dla Nowego Miasta Zakroczymia jako kościół filialny lub kaplica. Można więc sądzić, że Nowe Miasto posiadało cechy przestrzenne i funkcjonalne osobnego organizmu miejskiego, na sposób średniowieczny. Organizm ten powstał przypuszczalnie jeszcze w XV w. Byłoby rzeczą interesującą zbadanie, jakie są możliwości odtworzenia jego zasięgu terenowego i ogólnego choćby rozplanowania.

⁹¹ „Wspomniany kościół św. Ducha miał być w tem miejscu, gdzie terazniejszy dom na sąd pokoju przeznaczony, czyli w środku miasta” (ks. J. Osiecki. *Wiadomość historyczna o kościołach parafialnych w Dekanacie Zakroczymskim, dyecezi płockiej istniejących*. „Pamiętnik religijno-moralny” 15:1855 nr 2). Informacja ta skłania do przypuszczenia, że kościół Świętego Ducha mógł być usytuowany w narożniku ulic Jatkowej (Spółdzielni) i Nowomiejskiej (Świerczewskiego). Natomiast znaczne odsunięcie jego sylwety na widoku Dahlbergha wskazywałoby raczej na narożnik Jatkowej z ul. Tylną, co jednak nie odpowiada określeniu „w środku miasta”.

⁹² S. Kutrzeba. *Wista w historii gospodarczej dawnej Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa 1960 s. 11, 46.

⁹³ AGAD ASK XLVI nr 152.

⁹⁴ Gotycko-renesansowy detal wnętrza w ścianie budynku klasztoru (neg. IS PAN 8880) (ryc. 6), który można datować jeszcze na XV w., wskazuje pośrednio na istnienie w tej epoce kościoła. Przewalski (*Zakroczym* s. 26) łączy fundację kościoła z zapisem podkomorzego zakroczymskiego Wąrockiego z 1548 r., nie podając źródła tej wiadomości; Kaczmarzyk (*Zakroczym*) podaje datę 1599 r., kiedy kościół już istniał, również bez wskazania źródła. Por. przyp. 40.

Z Nowym Miastem należy wiązać wiadomość o istnieniu tzw. Rynku Zielonego⁹⁵, którego położenie nie jest znane. Szkice i fragmenty planu, jakie zawierają dziewiętnastowieczne źródła rękopiśmienne, pozwalają na wysunięcie przypuszczenia, że mógł się on znajdować w narożu między ulicami Nowomiejską i Warszawską⁹⁶ (ryc. 10). Źródła te umożliwiają pewien wgląd w stan zasiedlenia działek przy ul. Warszawskiej. Otóż w 1828 r. są to przeważnie place puste⁹⁷. W latach między 1842 a 1853 r. jako właściciele pojawiają się Żydzi. Powstają także w części zabudowania miejskie⁹⁸. Nowe osadnictwo wchłonęło dawny Rynek Zielony, na którego przypuszczalnym terenie istniał jeszcze w 1853 r. „plac Karzczemny”⁹⁹. Nazwa rynku potwierdza, że przez długi czas nie był on otoczony zabudową, od północy zaś przylegał doń „Xięży Ogród”. Kolejne Rynku Zielonego oraz ul. Warszawskiej stają się jasne: ulica ta nie była wytyczona, jak można się było spodziewać, wraz z parcelacją przyległych terenów dopiero w XIX w., ale należała już wcześniej do całości założenia nowomiejskiego. O ile jednak zachodnia część tego ostatniego musiała być zasiedlona od dawna, część wschodnia nie doczekała się osadników we właściwym czasie. Do całości założenia należał oczywiście i rynek, który pozostał zielony. Odpowiednia koniunktura przyszła, jak widzieliśmy, dopiero po 1840 r., tj. po ukończeniu budowy twierdzy modlińskiej¹⁰⁰. Ulica Warszawska stała się wówczas ożywionym ośrodkiem miasta, na co wpłynął też przebieg nowej trasy komunikacyjnej do Warszawy. Odpowiednio poszerzona, charakter centrum utrzywała do dziś.

Wraz z próbą odtworzenia położenia Rynku Zielonego wypada założyć istnienie jeszcze jednej ulicy, jaka wychodziła przypuszczalnie z jego północno-wschodniego naroża i została zapewne wchłonięta przez teren ogrodów, a po której została dość długa linia graniczna. Szczególną uwagę warto zwrócić na granicę kończącą prawidłowy podział na „place” położone przy prostym odcinku ul. Warszawskiej. W 1828 r. biegła wzdłuż tej granicy „droga na Wójtostwo”¹⁰¹. Przekraczała ona ul. Warszawską, która skręcała w tym miejscu między „grunta” i „poła mieyskie”. Omawiana granica kończyła, jak widać, w stronie wschodniej całość założenia, którego opisana po-

⁹⁵ AGAD KRSW 4721 k. nlb.

⁹⁶ Na przypuszczalnym terenie rynku „Zielonego” znajdowały się w 1842 r. częściowo zabudowania miejskie (AGAD KRSW 4726 k. 381-382), w 1853 r. zaś „plac Karzczemny”, który mógł stanowić połowę nowomiejskiego rynku (AGAD AG 125/324-125). Nie było więc tam własności prywatnej.

⁹⁷ Plan odrębny śródmieścia Zakroczymia z 1828 r. (AGAD KRSW 4723 k. nlb. nr kat. 1273).

⁹⁸ Por. przyp. 96.

⁹⁹ Tamże.

¹⁰⁰ Puciata. *Zakroczym* s. 25.

¹⁰¹ Por. przyp. 97.

przednio część zachodnia znajduje się między ulicami Nowomiejską i Tylną. Przeprowadzone rozważania wskazują, że mamy przed sobą zarysy poszukiwanego układu – założenia, które określamy jako Nowe Miasto Zakroczymia (ryc. 9, 10).

W naszym przypadku nie istnieją źródła ani odpowiednio dawne, ani nowsze, które mogłyby stać się bezpośrednim tego potwierdzeniem. Sięgniemy natomiast znowu do pomiaru planu, jako do instrumentu metodycznego szczególnie właściwego ze względu na przestrzenny charakter problemu.

Rozplanowanie zakroczymskiego Nowego Miasta zostało dokonane przy zastosowaniu tej samej podstawowej jednostki miary co plan Starego Miasta, tj. wzorca stopy „warszawskiej”, 0,305 m. Rozległość partii zachodniej między ulicami Nowomiejską (Świerczewskiego) i Tylną wynosi wzdłuż ul. Jatkowej (Spółdzielni) 350 stóp (106,75 m). Jest to połowa długości całego tego pasma bloków (podzielonych dziś na różnej wielkości place) w kierunku północnym – równej 700 stóp. Poszukiwanie zasięgu terenu nowomiejskiego w drugim kierunku, tj. wschodnio-zachodnim, prowadzi do wyników dość zaskakujących. Znajdujemy tu mianowicie, również dla granic całości, stosunek liczbowy 5:7, podobnie jak dla Starego Miasta Zakroczymia. Wymiar w kierunku wschód-zachód (dłuższy) wynosi 980 stóp (298,90 m¹⁰²). Rozległość terenu Nowego Miasta określają więc wymiary 700x980 stóp, co przy module 140 stóp daje wymieniony prosty stosunek liczb 5:7 (ryc. 10). Siódemkowa budowa tych wymiarów zdaje się świadczyć o aktualnej jeszcze średniowiecznej tradycji warsztatu mierniczych-urbanistów, do których należało autorstwo tego dzieła, jakim był plan¹⁰³. Całokształt przeprowadzonej analizy pozwala sądzić, że również Nowe Miasto w Zakroczymiu, podobnie jak Stare Miasto, miało w zasadzie regularny układ planu o typie przeważającym w średniowieczu¹⁰⁴ (ryc. 8, 9, 10).

Jak wiemy, oba miasta warszawskie, Stare i Nowe, charakteryzuje ten sam stosunek liczbowy rozległości terenów 5:7, czyli proporcja boku i przekątnej kwadratu¹⁰⁵. Zarówno w Zakroczymiu, jak i w Warszawie doszło zatem do przeprowadzenia jednakowego rozwiązania podwójnego założenia miejskiego o stale tym samym średniowiecznym „wskaźniku” liczbowej proporcji terenu (ryc. 10, 11).

¹⁰² Wymiar ten, bliski 1000-stopowej długości obszaru staromiejskiego, oznacza tę samą – w zasadzie – skalę założenia.

¹⁰³ Zagrodzki. *Regularny plan* s. 95-98.

¹⁰⁴ Systematycznej typologii planów miast średniowiecznych nie posiadamy. Niemniej ten często spotykany układ można określić następująco: jest to układ z prostokątnym rynkiem, z parami ulic wychodzącymi z jego naroży w dwóch kierunkach i o prawidłowym podziale terenu (w zasadzie ortogonalnym) na bloki i na działki mieszczańskie. Do tego rodzaju rozplanowania piśmiennictwo naukowe długo stosowało nazwę „plan szachownicowy” – zob. T. Tołwiński. *Urbanistyka*. T. 1. Warszawa 1939 s. 107.

¹⁰⁵ Por. przyp. 74.

Powyższe dane znacznie rozszerzają podkreśloną już zbieżność między wynikami badań planów Zakroczymia i Warszawy. Charakter tych planów świadczy, że wykonane były przez warsztaty, które odznaczają się wspólnością metod i środków działania. Są one wynikiem przeprowadzonej „limitacji” mierniczej, czyli procedury „stanowienia granic”¹⁰⁶, bazującej na nie przerwanej w średniowieczu tradycji antycznej. Planiści, do których należała strona koncepcyjna, posiadali niemałą wiedzę specjalną. Pochodziła ona ze świata kultury śródziemnomorskiej, a źródłem jej była nauka rzymskich *agrimensores*¹⁰⁷. Przeprowadzone przez autora szersze badania wskazują, że planiści miast mazowieckich mogli mieć za sobą realizację urbanistyczne w domenie krzyżackiej¹⁰⁸. Stosunki polityczne, jakie dwór książąt mazowieckich utrzymywał z Zakonem¹⁰⁹, czynią prawdopodobnym przypuszczenie o pozyskaniu stamtąd specjalistów¹¹⁰.

W 2. poł. XVI w. wzrost znaczenia Warszawy odbił się niekorzystnie na sytuacji ekonomicznej Zakroczymia. Mimo odnowienia przywilejów i zwolnienia od opłat handlu solą za Władysława IV¹¹¹ miasto zaczyna upadać. Wojny szwedzkie kończą długotrwały okres rozwoju Zakroczymia, który oznaczał przejście przez wszystkie fazy ewolucji urbanistycznej.

Według danych lustracji z 1536 r. w Zakroczymiu było 180 domów, w 1564 r. – 276¹¹², lustracje z lat 1616¹¹³ i 1630¹¹⁴ zawierają jednakową liczbę – 243 domy. Pierwsza z tych ostatnich wymienia ponadto 40 pustych placów, druga – 56. Widać stąd, że znaczna ilość domostw znajdowała się poza terenami regularnego podziału, na których łącznie nie mogło być więcej niż sto kilkadziesiąt siedlisk. Na pewno najdawniejsze drogi przyciągały osadników. Niewątpliwie ul. Klasztorna, fragment szlaku przez Serock i Pułtusk, była od dawna zasiedlona. Omawiana poprzednio przystań towarowa miała w okresie rozwoju osobne powiązanie z rynkiem, niezależne od ul. Gdańskiej, w postaci „Scieszki (sic) od ulicy Farnej”¹¹⁵, która schodziła ze skarpy długim ukosem, wiążąc widoczne na panoramie Dahlbergha grupy budyn-

¹⁰⁶ Zagrodzki. *Regularny plan* s. 87-95.

¹⁰⁷ M. Cantor. *Die römischen Agrimensoren und ihre Stellung in der Geschichte der Feldmesskunst*. Leipzig 1875 s. 185; zob. Zagrodzki. *Regularny plan* s. 29.

¹⁰⁸ Wypowiedź autora w dyskusji na II Sympozjum Komisji Historii Miast Komitetu Nauk Historycznych PAN w listopadzie 1979 r. („Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1980 nr 3 s. 441); Zagrodzki. *Studium* s. 11.

¹⁰⁹ R. Grodecki, S. Zachorowski, J. Dąbrowski. *Dzieje Polski Średniowiecznej*. T. 2. Kraków 1926 s. 60, 224, 261.

¹¹⁰ Por. przyp. 103.

¹¹¹ Przewalski. *Zakroczym* s. 7.

¹¹² Tamże s. 6; Chlebowski. *Zakroczym* s. 313.

¹¹³ AGAD ASK XLVI nr 149, k. 186.

¹¹⁴ AGAD ASK XLVI nr 152, k. 139.

¹¹⁵ AGAD KRSW 4723 k. nłb.

ków¹¹⁶. Charakter pewnego rodzaju przedmieść, i to o dawnej metryce, posiadały też osiedla skupiające mieszkańców jednakowego zatrudnienia przy ul. Rybaki lub Orylskiej. Ponadto osadnictwo samorzutne grupowało się na zboczach wąwozów. Dość gęstą i często chaotyczną zabudowę możemy tam oglądać także dzisiaj.

Ostateczne włączenie Mazowsza do Korony w 1526 r. podniosło znaczenie Zakroczymia jako ośrodka władzy. Utworzone zostało starostwo grodowe¹¹⁷. Nowe funkcje w mieście spowodowały rozbudowę dawnej rezydencji książęcej, położonej na wschód od grodziska, tzw. zamku. Lustracja z 1549 r. zawiera opis nowo wzniesionego tam domu murowanego, jednej z kilku dawnych budowli murowanych Zakroczymia. Dom ten widnieje na panoramie zaopatrzonej w gotyckie, schodkowe szczyty. Była to reprezentacyjna siedziba starostwa, którą łączyła z miastem starodawna trasa komunikacyjna, zachowująca do dziś nazwę „Starostwo”. Zakroczym otrzymał też kasztelanię mniejszą¹¹⁸.

Wyniszczenie kraju po wojnach szwedzkich i upadek dawnej, doskonałej koniunktury spowodowały ustawiczny regres gospodarczy Zakroczymia w 2. poł. XVII i w XVIII w. W opisie Łubieńskiego z 1740 r. Zakroczym przedstawia się jako miasto drewniane i ubogie¹¹⁹. Lustracje i sprawozdania przedstawiają również zmienione warunki żeglugi¹²⁰. Wspomniana już rozbudowa twierdzy modlińskiej po upadku powstania listopadowego wpłynęła przejściowo na polepszenie sytuacji ekonomicznej Zakroczymia. W latach 1878-1880 zbudowano tu „fort nr 1”, należący do tej cytadeli¹²¹. W 2. poł. XIX w. miasto, odsunięte od środków przemysłowych, popada w ponowną depresję gospodarczą, którą zwiększa jeszcze budowa linii kolejowej z pominięciem Zakroczymia. Miasto stało się jedynie węzłem szosowym, nie odzyskując swego znaczenia i w 20-leciu międzywojennym. Działania wojenne w 1939 r. spowodowały zniszczenie zabudowy w ok. 80 %, w tym niemal całkowicie istniejącej zabudowy murowanej¹²². W przededniu planowej odbudowy Zakroczym jest ośrodkiem drobnego przemysłu spożywczego i skórzanego, liczy 3600 mieszkańców¹²³.

¹¹⁶ Por. przyp. 38.

¹¹⁷ Przewalski. *Zakroczym* s. 6; starostwo zakroczymskie obejmowało miasta Zakroczym i Serock oraz wsie: Wrona, Koszewo, Mogilno, Suchodół, Gałachy, Kazuń i Grochale – tamże s. 26.

¹¹⁸ Tamże.

¹¹⁹ Łubieński. *Świat*.

¹²⁰ „Dochody miasta znacznie upadły, gdyż statki, komiegi i tratwy zawijając ani stawać dla zbyt przykrych brzegów nie mogą” 1765 r. (AGAD ASK XLVI nr 156); „Rzeka Wisła opodal miasta zmieniła swe koryto i spławiający tąż produkta nie mogą pod miastem spoczywać” – z pisma Komisji Województwa Płockiego z 1824 r. (AGAD KRSW 4723 k. nłb.).

¹²¹ Gruszecki. *Dokumentacja historyczna*.

¹²² L. Rubach. *Zakroczym i jego udział w walce i pracy narodu polskiego*. Warszawa 1965 s. 13.

Powstanie i pomyślny rozwój urbanistyczny Zakroczymia od wczesnego średniowiecza aż po koniec okresu świetności Rzeczypospolitej był wynikiem korzystnego działania czynników miastotwórczych w tym okresie. Niepowodzenia polityczne i klęski, a zwłaszcza symptomatyczny brak równowagi społecznej i gospodarczej, który sprowadził upadek samego państwa, wcześniej już przejawiał się w zahamowaniu rozwoju i upadku miast, zwłaszcza średnich i mniejszych¹²⁴. Zakroczym stał się w pełni przykładem dekadencji i regresu. Przejściowe podniesienie się i pewien rozwój w XIX w. był w istocie przejawem koniunktury czysto lokalnej, wynikłej w dodatku z wrogiej działalności okupacyjnej caratu. Oddziaływanie natomiast takich warunków, które były czynnikami miastotwórczymi w XIX w. nie stało się udziałem Zakroczymia. Doskonałe położenie miasta było podstawowym czynnikiem warunkującym jego wzrost i rozwój dopóki procesom społecznym i gospodarczym odpowiadała skala tego rodzaju założeń przestrzennych. Sam tylko rozwój komunikacji w XIX w. mógł przynieść przewartościowanie geograficznych i topograficznych walorów miejsca.

Szczególnym zadaniem tej pracy jest zwrócenie uwagi na celową i funkcjonalną organizację przestrzenną w osadnictwie średniowiecznym, która swój szczyt osiągnęła w doskonale przemyślanym, regularnym planie miasta. Plan taki zastępował wcześniejsze formy osadnicze wraz z rozwojem ekonomicznym i unormowaniem problematyki prawnej zespołu mieszczan. Zakroczym jest przykładem doskonałego wykorzystania w tym celu sytuacji terenowej. Dalszy wzrost potencjału miastotwórczego przejawiał się i tu – jak w wielu znanych układach – stworzeniem podstaw przestrzennych dla nowego, analogicznego organizmu – Nowego Miasta.

Zbadanie tego zagadnienia, podobnie jak ściślejsze określenie układu Starego Miasta Zakroczymia, przeprowadzone zostało przy zastosowaniu metody, w której współpracują instrumenty matematyczny i historyczny. Bez tego łączenia nie byłoby możliwe wyprowadzenie żadnych bliższych wniosków na powyższy temat. We współczesnej analizie z dziedziny urbanistyki historycznej połączenie tych czynników jest, jak sądzimy, nie do zastąpienia. Zakładanie na nowo miasta w sensie nadania mu organizacji przestrzennej wywodziło się z głębokich warstw kultury średniowiecznej. Jak wskazuje doświadczenie z wieloletnich badań, konkretne ślady poglądów i postaw z tym związanych, a także realnych sposobów działania, są silnie związane z miejscem i mogą przetrwać mimo zmiennych losów i przemian dziejowych założenia urbanistycznego.

¹²³ *Encyklopedia Powszechna PWN*. T. 4. Warszawa 1976 s. 758.

¹²⁴ M. Bogucka. *Z zagadnień socjotopografii większych miast Polski w XVI–XVII w.* W: *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej*. Warszawa–Poznań–Toruń 1976 s. 165; Zientara. *Przemiany społeczno-gospodarcze*. Tamże s. 97.

THE COMMENTS ON THE TOWN-PLANNING OF ZAKROCZYM

Summary

The town of Zakroczym belongs to the historic region of Poland called Mazowsze. The town is situated on the Vistula river on the high scarp between deep ravines (figs 1, 2).

The geographical and topographical situation of Zakroczym appeared to be very beneficial for the development of the settling in the past. The town was situated by a very convenient and much frequented ford, on the great water route of the Vistula river and on the important trade route from the north to the south, going along the river. This distinguished position promoted the early appearance of town functions.

Due to the considerable development of historical and archaeological research on the beginnings of towns in Poland we have been provided with the complete picture of the process of town development. The studies of historians as well as archaeological excavations in the emplacement of the stronghold in Zakroczym (the study by O. Puciata among others) allow to state that this town can be the picture of the complete and regular urban evolution in the early and full Middle Ages i. e. the centuries from 11 to 16. The beginning of the settling was a castellans stronghold of earth and wooden construction, conveniently located by the ford, (fig. 7). The adherent, undoubtedly fortified, substronghold inhabited by the retinue and craftsmen, early became a trade centre and very soon it became too cramped to perform that function. The next stage of the evolution was the founding of a separate market place whose situation between the above mentioned ravines delimited the territory of the future location town (fig. 9). The situation of the parish church in Zakroczym on the hill, which is equally safe as that of the stronghold, is noteworthy. The fortified territory round the church was doubtless a place of refuge during the enemy raids, both for the people from the market place and most probably, for the location town which had no brick fortifications (figs 7, 9). The most complete stage of evolution i. e. a location town, built according to the Chelmo law (charter 1422), had a regular layout whose beginning goes back as far as the 14th century (fig. 9). A part of the present study deals with the investigation of the principles of the regularity of that plan and also the plan of the „new town” of Zakroczym founded in the 15th century, by means of the method of a plan survey (fig. 10). This method is a result of the author's studies on the historic and technical principles of the delimitation of the regular plan of a town in Middle Ages (footnote 72). The regular plan of Zakroczym offers one more proof of adopting the survey rule based on the tradition of the Roman delimitation with the application of the basic axes, analogical to „cardo” and „decumanus”, and the „centuriation” net. The expansion of the plan in the east-west direction is 1000 ft (1 ft - 0,305 m). The simple ratios of numbers conditioning all the partitions of the plan are very characteristic. The analysis of the medieval layouts of the Old and New Town in Warsaw shows similarity to the layout of the medieval parts of Zakroczym. Both parts of medieval layout, in Zakroczym as well as in Warsaw, correspond to the numerical proportion of the area 5:7 i. e. the approximate relation of the side of a square and its diagonal (cf. Vitruvius VI, 4, 25), (fig. 11). These investigations allow to make numerous conclusions and suggestions that could not be made otherwise, especially as there are no written records left.

From the 17th century unsuccessful wars and the lack of social stability arrested the development and led to the decline of towns, Zakroczym among others. The site that ensured prosperity in the Middle Ages turned to be unfavourable in the 19th century. The competition of the neighbouring towns, first Warsaw and then Modlin was fatal to Zakroczym. During the World War II 80 per cent of the town was destroyed.

1. Widok panoramiczny Zakroczymia wg E. I. Dahlbergha z 1657 r

(Reprod. Puffendorf. *Histoire du regne de Charles Gustave*)

2. Zakroczym. Wąwóz „Parowa Warszawska”

Fot. H. Poddębski. Neg. IS PAN 24796

3. Zakroczym. Wzgórze kościoła Św. Krzyża od strony Kępy

Neg. IS PAN 3137 B

4. Zakroczym. Kościół św. Krzyża. Akwarela Stronczyńskiego

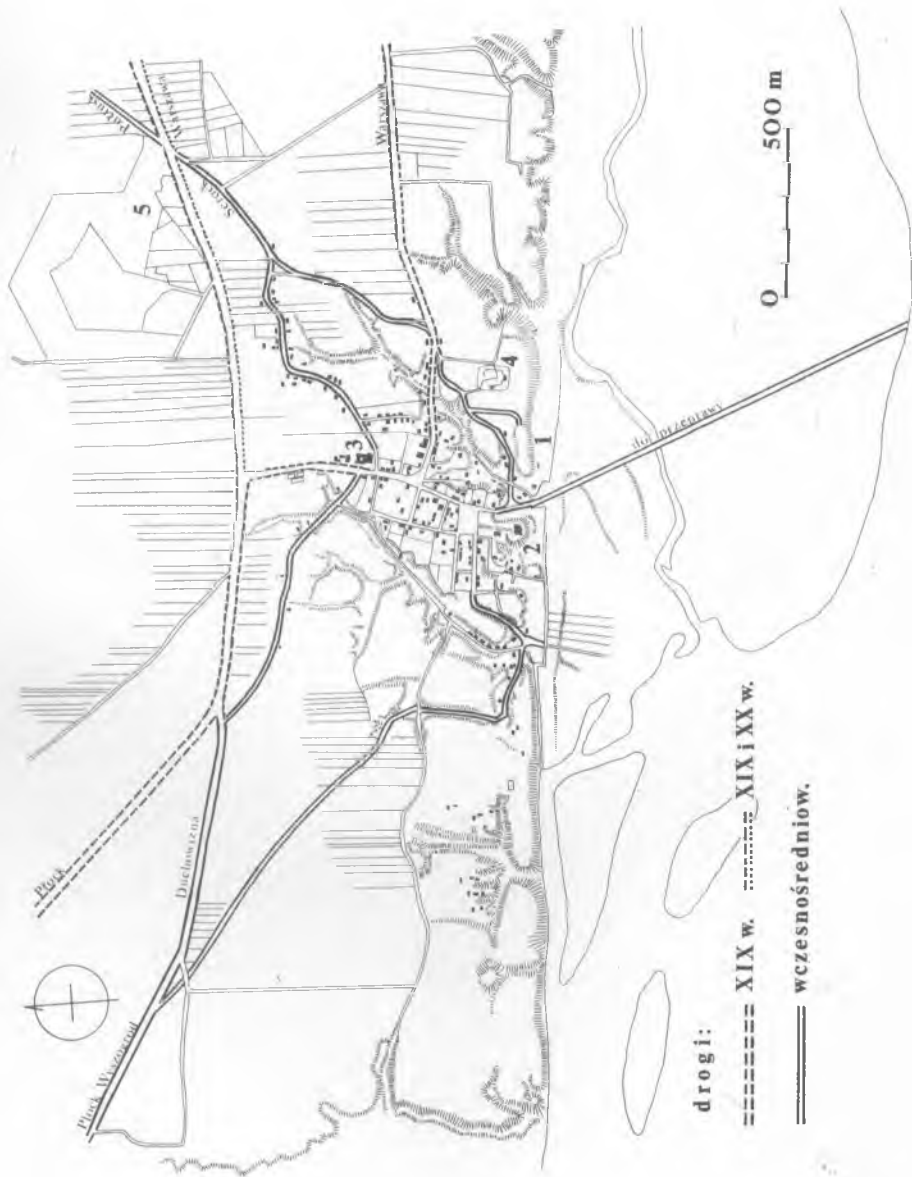
5. Zakroczym. Kościół Kapucynów św. Wawrzyńca

Neg. IS PAN 609

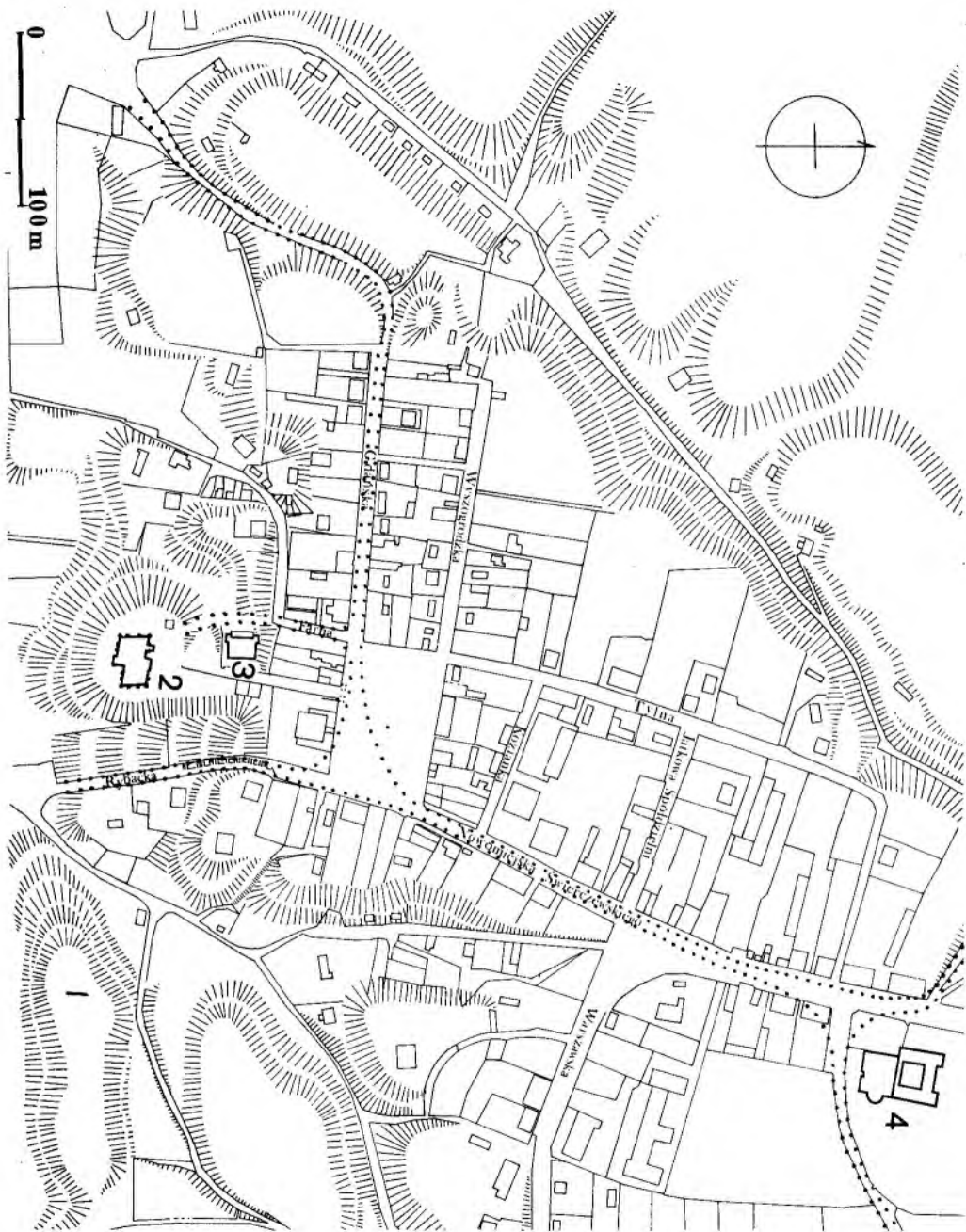
6. Zakroczym. Fragment wnętrza klasztoru Kapucynów

Neg. IS PAN 8880

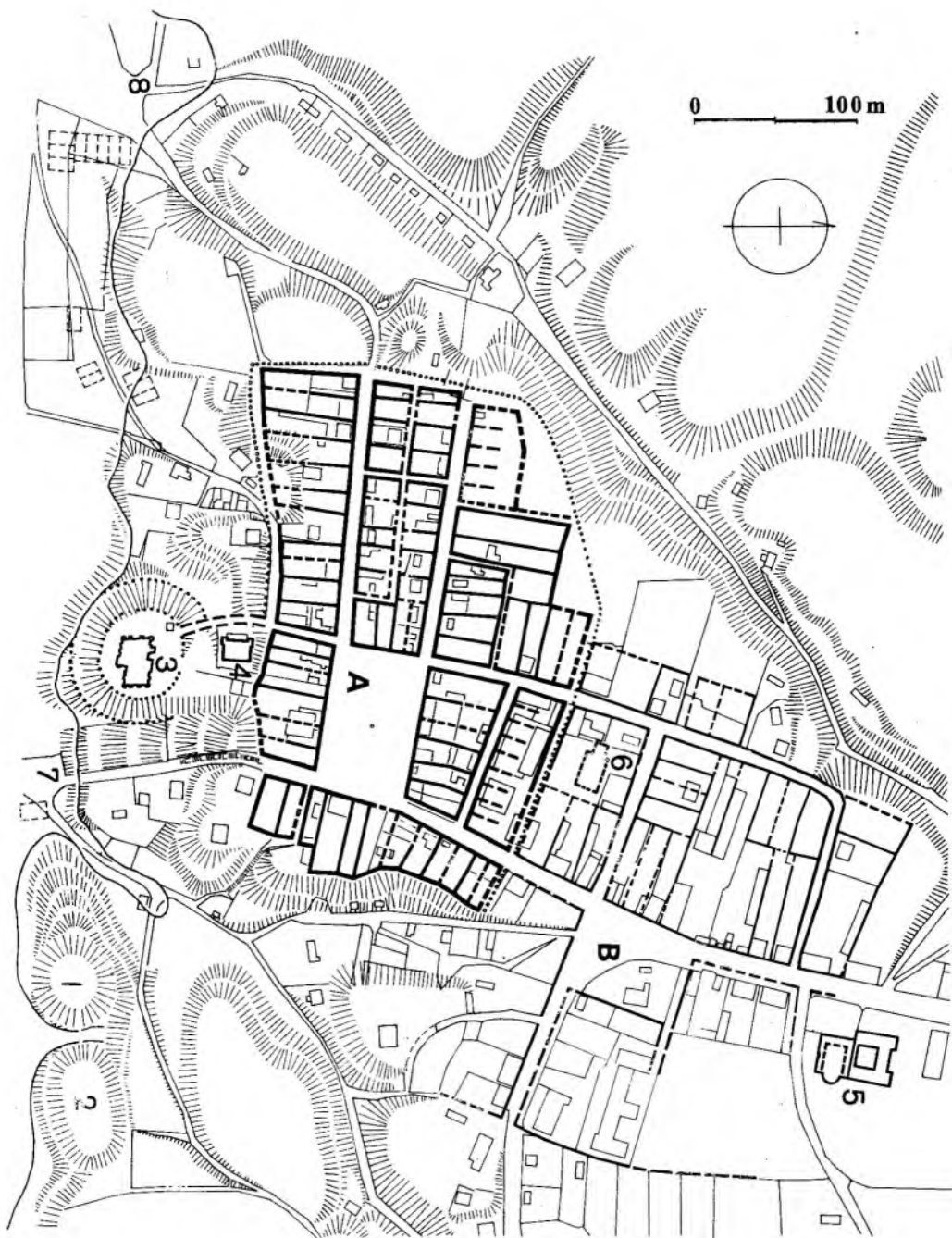
7. Zakroczym. Plan współczesny miasta i okolicy z rekonstrukcją przebiegu dróg wczesnośredniowiecznych i XIX w.

Oznaczenia: 1 – Grodzisko, 2 – kościół Św. Krzyża, 3 – kościół św. Wawrzyńca i klasztor kapucynów, 4 – teren dawnego starostwa, tzw. „Zamek”, 5 – fort nr 1 twierdzy modlińskiej.

8. Zakroczym. Współczesny plan miasta z oznaczeniem hipotetycznego przejścia tras wczesno-średniowiecznych (kropki).

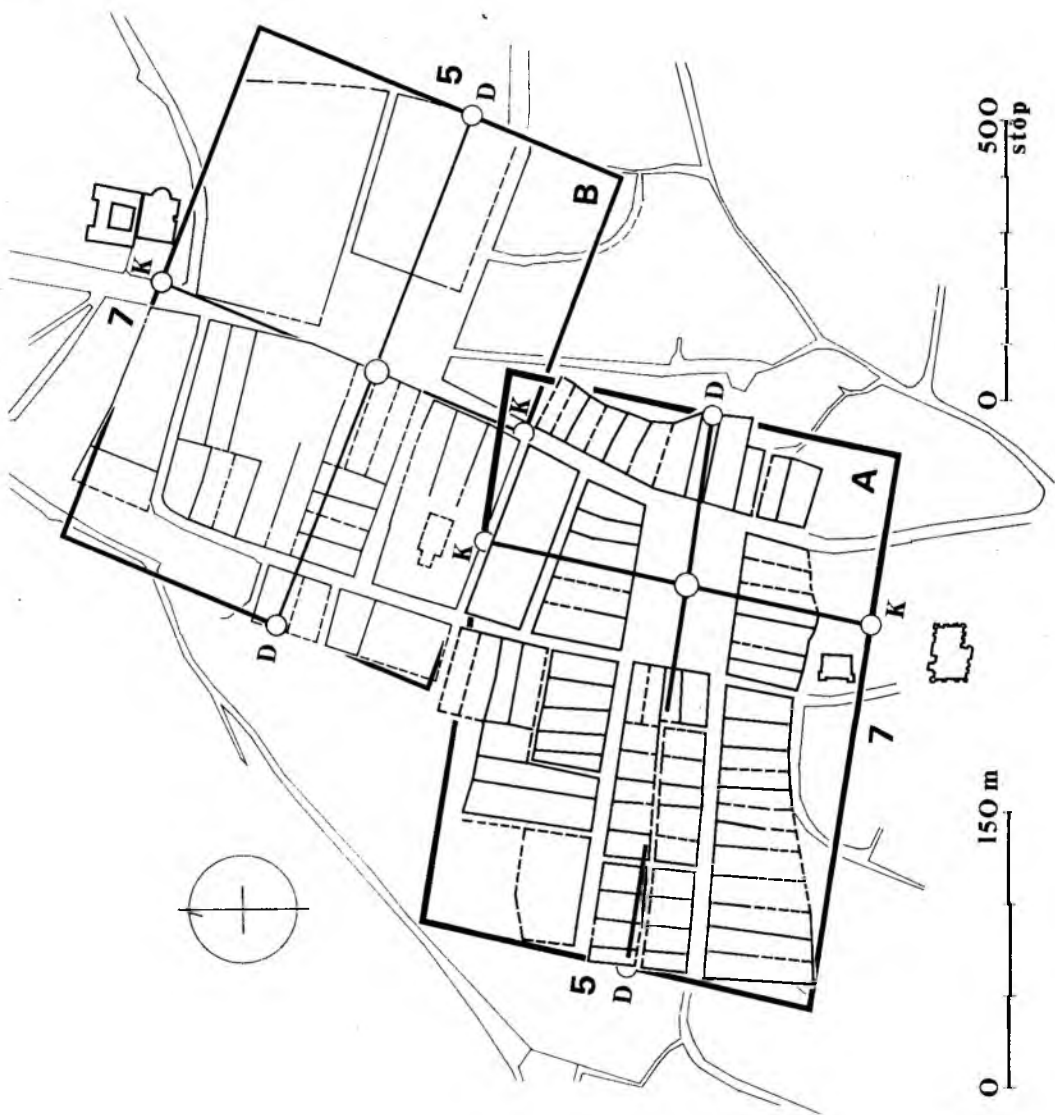
Oznaczenia: 1 – Grodzisko, 2 – kościół Św. Krzyża, 3 – plebania, 4 – kościół św. Wawrzycia z klasztorem Kapucynów.

9. Zakroczym. Studium rekonstrukcji historycznego układu urbanistycznego na podkładzie planu współczesnego.

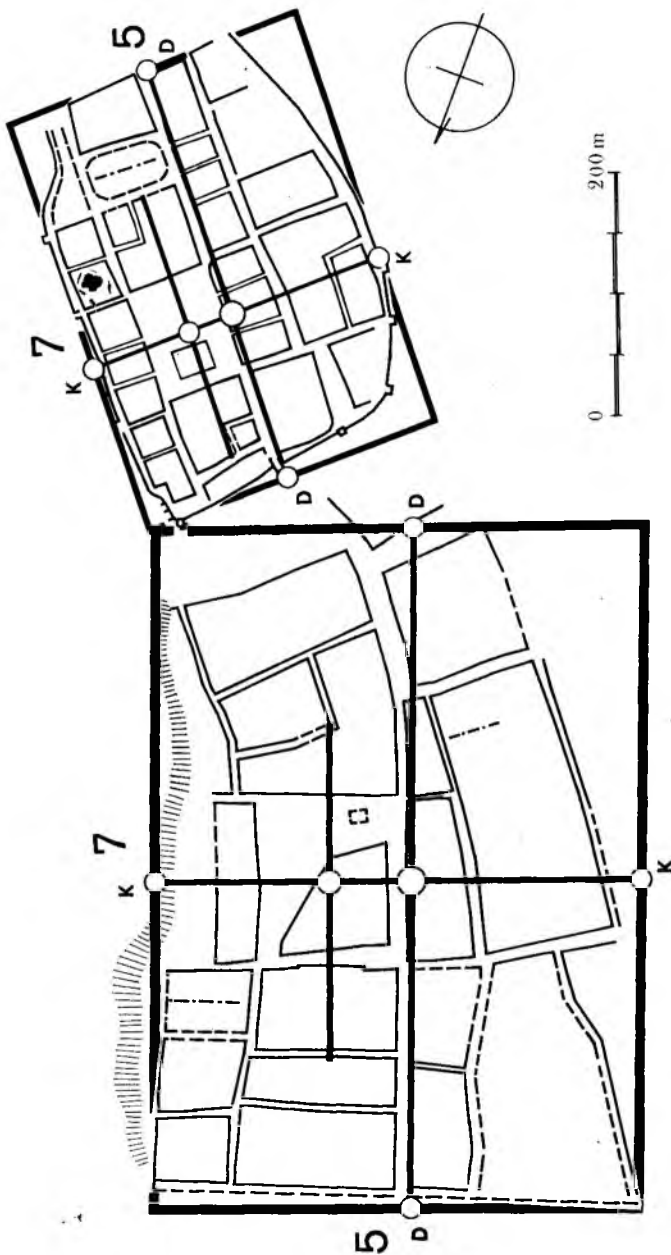
Oznaczenia: 1 – gród, 2 – podgrodzie, 3 – miejsce dawnego kościoła, poprzedzającego obecny, (oznaczono zarys kościoła obecnego) oraz obwód obronny terenu przykościelnego o charakterze *refugium* dla wczesnośredniowiecznego targu i miasta, 4 – plebania, 5 – kościół św. Wawrzyńca, 6 – przypuszczalne położenie kościoła św. Ducha, 7 – miejsce lądowania z przeprawy, 8 – przypuszczalny port rzeczny; A – plan miasta średniowiecznego po lokacji, B – Nowe Miasto z rynkiem „Zielonym”.

Oprac. autor

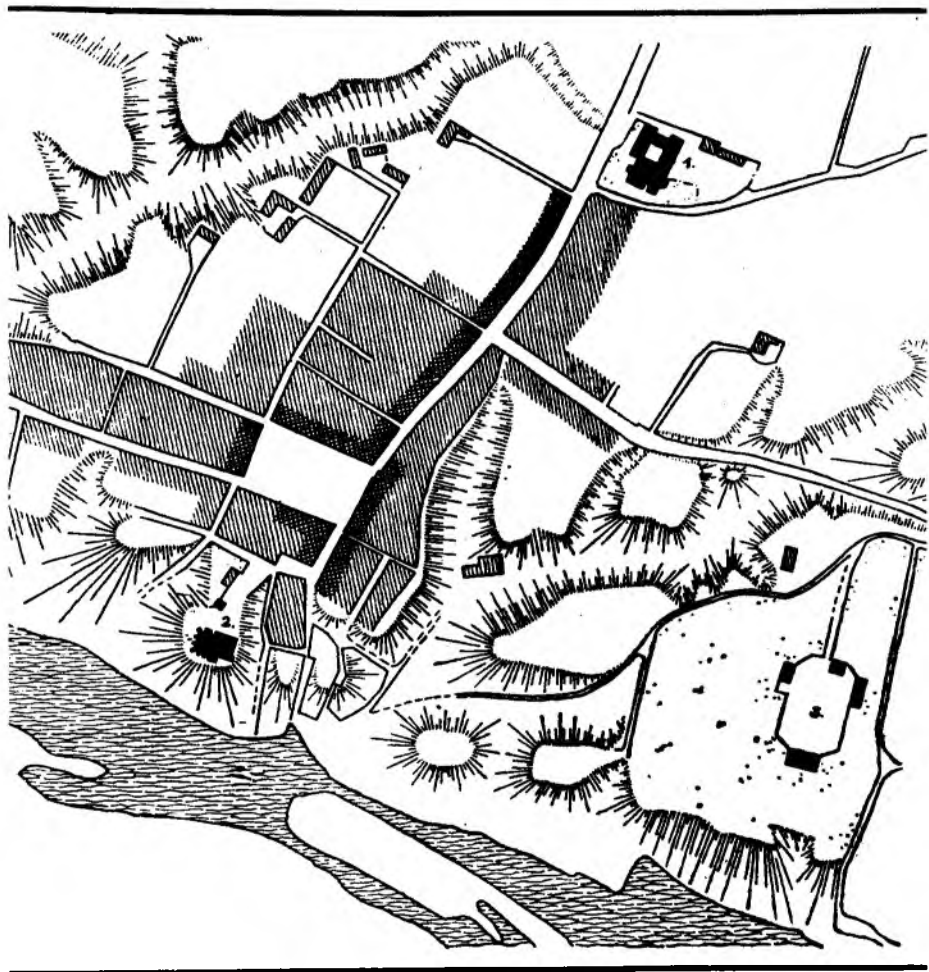
10. Zakroczym. Fragment analizy pomiarowej regularnego rozplanowania.

A – teren staromiejski, B – Nowe Miasto. Tereny Starego i Nowego Miasta przedstawiono objęte prostokątnymi ramami, które odpowiadają ich podstawowym wymiarom oraz liczbowej proporcji – w obu wypadkach wyraża ona ten sam stosunek liczb 5:7. Literami K-K i D-D oznaczono hipotetyczne główne osie miernicze, analogiczne do antycznych *kardo* i *decumanus*.

11. Warszawa. Analiza pomiarowa rozległości terenów Starego i Nowego Miasta.

Oba te tereny przedstawiono objęte prostokątnymi ramami, które odpowiadają ich wymiarom oraz liczbowej proporcji – w obu wypadkach wyraża ona ten sam stosunek liczb 5:7. Litery K-K i D-D oznaczają wielkie osie miernicze, analogiczne do antycznych *limites maximi*, *kardo* i *decumanus*.

ZAKROCZYM. 1. Klasztor XX. Kapucynów. 2. Fara. 3. Zamek.